

Een Wilskrachtig Nederland

*In een strategische, solidaire
en sterke Europese Unie*

Trackleider

Jessica Sakalauskas

Eindredacteuren

Cas van Mulken

Lauren Boot

Trackleden

David Mendelsohn

Enes Dokumaci

Jurjen Streng

Kelly de Jong

Maaïke Niehof

Nisha Ilahibaks

Rabiye Tokyay

Rik den Hoedt

Rik van Huigenbos

Sadjia Safdari

Tessa Baan

Tjitse Ozinga

Mei 2020 ©

VOORWOORD

Dit beleidsvoorstel is geschreven door The West Wing, de jongerendenktank van het ministerie van Buitenlandse Zaken, in opdracht van de Directie Veiligheidsbeleid (DVB) en de Directie Economische Advisering en Beleidsontwikkeling (EAB). Gedurende een jaar hebben vijftien studenten en young professionals met verschillende studierichtingen en achtergronden zich samen gebogen over een beleidsvraag die vele aspecten van het huidige politieke wereldtoneel raakt. Hiervoor zijn er verscheidene denktanks, academici, organisaties en bedrijven bezocht, met als hoogtepunt een bezoek aan de Europese instituties in Brussel.

Als resultaat ligt hier voor u een rapport waarin een breed scala aan beleidsadviezen wordt aangedragen. Deze adviezen zijn geschreven in het academisch jaar 2019-2020, dat als een zeer dynamische en turbulente tijd kan worden aangemerkt. Uiteindelijk hebben deze specifieke ontwikkelingen geleid tot de nodige alertheid en accuratesse, waardoor de adviezen in dit beleidsvoorstel alleen maar in kracht zijn toegenomen.

SAMENVATTING

Dit beleidsvoorstel is gericht aan de directies DVB en EAB van het ministerie van Buitenlandse Zaken met het doel om oplossingen aan te dragen betreffende de volgende beleidsvraag: “Hoe kan Nederland zijn nationale veiligheidsbelangen en duurzame economische groei waarborgen ten tijde van technologische ontwikkelingen en geopolitieke heroriëntaties?”. Naar aanleiding van deze vraag is gezocht naar synergieën tussen duurzame economische groei en nationale veiligheid. Op basis van zowel literatuuronderzoek als interviews met experts heeft dit geresulteerd in de vier fundamentele thema’s van dit beleidsvoorstel: infrastructurele investeringen, energievoorzieningszekerheid, grondstoffenzekerheid en militaire samenwerking. Om vast te stellen of de thema’s bijdragen of afdoen aan de Nederlandse nationale veiligheid en duurzame economische groei in het huidige handelsperspectief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, zijn elk van de thema’s onderworpen aan een uitvoerige Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats (SWOT) analyse. Per thema zijn zowel de sterktes en zwaktes als de potentiële kansen en bedreigingen van het huidige beleid in kaart gebracht.

Als eerst kan op het gebied van **infrastructuur** worden vastgesteld dat infrastructurele projecten de afgelopen jaren in rap tempo gepolitiseerd zijn. Denk aan het *Chinese Belt and Road Initiative* of Europa’s *EU-Asia Connectivity*. Daarnaast is de (westelijke) Balkan een regio waar deze ontwikkelingen zich steeds prominenter voordoen. Dit is dé ontmoetingsplaats tussen Oost en West, waar grote Europese belangen spelen. Echter, met het binnenhalen van Chinese investeringen wordt door veel landen met een aantal strenge voorwaarden overeengestemd, die in potentie tot grote politieke en economische afhankelijkheid kunnen leiden. Daaropvolgend gaat dit proces regelmatig gepaard met oneerlijke concurrentie tussen Europese en niet-Europese bedrijven, en staan veel extern gefinancierde projecten in contrast met gemeenschappelijke Europese waarden zoals mensenrechten en het klimaatbeleid. Toch kunnen gezamenlijke investeringen voor onderlinge verbondenheid en een toenemend vertrouwen zorgen, oftewel het omdenken van *zero-sum* naar *win-win*. Deze beleidsnota **adviseert** om:

- Een toenemende Europese samenwerking met Chinese investeerders op het gebied van *connectivity* aan te gaan, waarin het tot dusver beperkte *EU-China Connectivity Platform* een springplank kan vormen. Samenwerking bevordert transparantie, en regulering door Europese partijen biedt potentieel voor het inbrengen van Europese waarden, richtlijnen en het promoten van eerlijke concurrentie.
- Tegelijk mag Europa bij een eigen financiële bijdrage aan projecten strengere eisen stellen aan de aanbesteding en uitvoering hiervan.

- Tenslotte ligt er een enorm potentieel in een betere marketing van Europese samenwerking: de Europese Unie (EU) als sterk merk binnen de eigen grenzen en in de rest van de wereld. Het aanscherpen van deze bestaande instrumenten en platforms en een professionelere omgang met *EU-branding* vereisen relatief lage investeringen en zijn maatregelen waarin Nederland een leidende rol kan innemen. Specifiek toegespitst op de westelijke Balkan kan dit een significante bijdrage leveren aan een strategisch autonoom en sterk Europa.

Ten tweede speelt een veilige **energievoorziening** een cruciale rol in het waarborgen van zowel de nationale veiligheid als duurzame economische groei. Energievoorzieningszekerheid wordt beïnvloed door verschuivende mondiale afhankelijkheden, technologische ontwikkelingen en door de wereldwijde toenemende vraag naar energie. Tegelijkertijd bestaat het problematische klimaatvraagstuk waardoor een mondiale energietransitie een grote uitdaging vormt. Daarbij creëert de afname van Russisch aardgas, via *Nord Stream 2*, geopolitieke spanningen bij Oost-Europese lidstaten. Om zowel de nationale veiligheid als de stabiliteit binnen de EU te waarborgen moet de afhankelijkheid van Russisch gas in acht worden genomen, aangezien Nederland in de transitie naar hernieuwbare energie nog steeds behoefte heeft aan buitenlandse fossiele brandstoffen. Daarnaast stimuleert de digitalisering van de energie-infrastructuur de energie-efficiëntie, aangezien vraag en aanbod in reële tijd worden weergegeven en zodoende hierop kan worden ingespeeld. Toch zijn de bestaande ICT-systemen niet voldoende ingericht op veiligheid en ondoordringbaarheid. Deze beleidsnota **adviseert** om:

- Tijdig in te zetten op innovatie zoals de productie en toepassing van waterstof en de digitalisering van de energie infrastructuur. Nederland kan de internationale concurrentiepositie versterken door het creëren van een internationaal gericht energie beleidskader.
- Er moeten stappen worden gezet in de Nederlandse-Duitse systeemintegratie voor een grotere, flexibele markt waarin beter ingespeeld kan worden op vraag en aanbod.
- Daarnaast moet, in lijn met de transitie naar klimaatneutraal in 2050, de bestaande gasinfrastructuur worden omgezet tot waterstofnet om zowel verder te verduurzamen als de Nederlandse concurrentiepositie te versterken. Middels schaalvergroting door bilaterale en multilaterale samenwerkingen kan het waterstofnet kostenefficiënter worden. De opgedane kennis kan vervolgens worden gebruikt om het waterstofnet binnen de Europese Unie uit te breiden.
- Een bemiddelende rol te spelen om afhankelijkheden bij die lidstaten weg te nemen en hechtere contacten te leggen met landen aan de Middellandse zee met nieuwe aardgasvelden.
- Het innoveren van de digitalisering sector pleit ervoor dat energiebedrijven investeren in de benodigde kennis om IT-systemen veilig te maken.

- Ten slotte moet de privacy van EU-burgers gewaarborgd worden door een robuust, Europees *data governance*-beleid dat specifiek gericht is op gegevensbeheer binnen de energiesector. Nederland kan binnen de Benelux profiteren van het bundelen van innovatiekrachten en het delen van kennis op het gebied van digitalisering.

Ten derde is de productie en verwerking van **grondstoffen** voor veel landen in toenemende mate een middel dat ter bevordering van politieke doeleinden dient. Dit heeft gevolgen voor de leveringszekerheid van materialen en halffabricaten voor onder andere elektrische- industriële- en communicatieproducten. Een groot deel van de grondstofproductie is te herleiden naar een kleine groep landen, waaronder China en Rusland, waarvan nu een grote afhankelijkheid bestaat. Daarnaast zorgt de opkomende energietransitie voor enorme veranderingen in materiaalgebruik en productieprocessen. Tenslotte kunnen deze economische afhankelijkheden en onzekerheden omslaan in politieke spanningen. Vanwege het open karakter van de Nederlandse economie brengen deze ontwikkelingen potentieel grote gevolgen voor de duurzame economische groei van Nederland met zich mee en vereisen daarom een nieuwe langetermijnstrategie. Deze beleidsnota **adviseert** om:

- Vanuit de Nederlandse private sector aan te sturen op het doorvoeren van een vergaande transparantie in de toelevering van grondstoffen voor eindproducten. Tegelijkertijd kan middels toenemende transparantie een tijdige indicatie worden verkregen van dreigende grondstofftekorten, waarop zowel de publieke als private sector vervolgens tijdig kunnen ingrijpen.
- Daarnaast bestaat in Europees verband al een vergelijkbare constructie voor mineralen afkomstig uit conflictgebieden. Nederland kan inzetten op het doortrekken van dit systeem naar andere grondstofsectoren.
- Daaropvolgend kan Nederland de succesvolle publiek-private samenwerking vanuit Duitsland, waarin Duitse bedrijven de herkomst van gebruikte grondstoffen jaarlijks in publieke rapporten moeten publiceren, als leidraad gebruiken.
- Ten slotte kan de Nederlandse overheid een duurzamer en efficiënter gebruik van grondstoffen aansturen en faciliteren. Met deze maatregelen kan een potentiële schaarste en politieke en economische afhankelijkheid van grondstoffen worden voorkomen

Ten vierde vormen voor de **militaire samenwerking** de snelle ontwikkeling van technologieën op het gebied van veiligheid en defensie nieuwe dreigingen die zorgen voor een kwetsbaar Europa. Om de veiligheid en stabiliteit van Europa te waarborgen is een gezamenlijke aanpak van essentieel belang.

Nederland en Europa dienen verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen veiligheid door hun defensiecapaciteiten te versterken en zo min mogelijk afhankelijk te zijn van derde mogendheden. Nederland is voor verregaande Europese militaire samenwerking. Om deze reden is Nederland al vrij actief binnen diverse projecten onder PESCO – een Europees initiatief voor de opbouw van militaire capaciteiten. Echter, Nederland wil volledige integratie van samenwerkingsverbanden onder PESCO voorkomen. Het uitgangspunt hierbij is dat de NAVO de hoeksteen blijft van militaire samenwerking op internationaal niveau. Toch is het van belang om, middels PESCO, in te zetten op een Europese militaire basiscapaciteit. Zodoende moet er bij de samenwerking van de EU met de NAVO rekening worden gehouden met het credo “complementair waar het kan, duplicatie waar het moet”. Deze beleidsnota **adviseert** om:

- Binnen PESCO de focus te leggen op gerichte ontwikkeling van capaciteiten. Hierbij moet gestreefd worden naar coherente output.
- Op maritiem gebied moet Nederland zich aansluiten bij het *European Patrol Corvette* project dat ten doel heeft om een Europees patrouille korvet te ontwikkelen.
- Binnen ruimtevaart is er een kans voor Nederland om deel te nemen aan het project *EU Radio Navigation Solution*, dat een Europese oplossing biedt voor radionavigatie in de ruimte.
- Daarnaast kan Nederland deelnemen aan het *European Military Space Surveillance Awareness Network* project. Dit project streeft ernaar om een geschikt mechanisme te ontwikkelen voor zowel natuurlijke als menselijke dreigingen op een interoperabele manier.
- Op het gebied van systemen zou Nederland actief moeten worden binnen het *Strategic Command and Control System for CSDP Missions and Operations*, met als doel om de strategische commando- en controlesystemen voor EU-missies en -operaties te verbeteren en coördineren.
- Ten slotte is er een kans voor Nederland om aan het *Electronic Warfare Capability and Interoperability Programme for Future Joint Intelligence, Surveillance and Reconnaissance* project deel te nemen. Dit project zorgt voor interoperabiliteit van elektronische oorlogvoering en samenwerking op het gebied van gezamenlijke inlichtingen, surveillance en verkenning.

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	4
Context	9
Methode	12
Hoofdstuk 1: Infrastructuur	13
Strengths.....	14
Weaknesses	15
Opportunities.....	16
Threats.....	21
Hoofdstuk 2: Energie	23
Strengths.....	24
Weaknesses.....	25
Opportunities	27
Threats.....	29
Hoofdstuk 3: Grondstoffen	31
Strengths.....	32
Weaknesses.....	33
Opportunities.....	34
Threats.....	35
Hoofdstuk 4: Militaire Samenwerking	37
Strengths.....	38
Weaknesses.....	39
Opportunities	39
Threats.....	42
Conclusie	44
Literatuurlijst	46

CONTEXT

Geopolitieke heroriëntaties zijn constant aan de orde van de dag in een wereld die steeds meer verschuift naar een multipolaire wereldorde. Economie, veiligheid en (geo)politiek raken steeds meer met elkaar verweven, waardoor machtsverschuivingen zichtbaarder zijn. Deze worden in toenemende mate versterkt door technologische ontwikkelingen die niet alleen de maatschappij ingrijpend veranderen, maar tevens druk leggen op de verhoudingen tussen staten.

Met de teloorgang van de hegemonie van de Verenigde Staten en de opkomst van China is er een nieuwe wereldorde op gang gebracht waarbij Nederland zich, in Europees verband, moet herpositioneren tussen deze twee grootmachten. Voor deze herpositionering heeft Europa daadkracht en eenheid nodig, wat momenteel bemoeilijkt wordt door het streven naar eigen autonomie van lidstaten en een asymmetrie in doelen. Recente toonaangevende voorbeelden betreffen de *Brexit* en de opkomst van populistische, vaak anti-Europese, partijen in Europa. De continuïteit van dit proces van onderlinge verdeeldheid blijkt daarnaast uit de reactie op de Corona-pandemie. Naast het unilaterale crisisbeleid van lidstaten, lijkt de crisiscoördinatie op sommige vlakken gebrekkig en wordt er met regelmaat beschuldigend naar elkaar gewezen.

Daarnaast wordt de dynamische omgeving waarin Nederland opereert versterkt door de Vierde Industriële Revolutie, die grote maatschappelijke gevolgen teweegbrengt. Door de opkomst van invloedrijke technologieën zoals het *Internet of Things* (IoT), 5G, *cloud computing*, *blockchain*, *quantum computing*, *virtual reality*, robotica en kunstmatige intelligentie vervagen de grenzen tussen de fysieke, de digitale en biologische wereld steeds meer. De digitalisering van onze systemen raakt het functioneren van de Nederlandse maatschappij in haar kern. Dit brengt een interessante discussie op gang, omdat deze technologieën enerzijds economische kansen creëren, maar anderzijds de nationale veiligheid in gevaar kunnen brengen.

De Europese Unie (EU) kampt met een technologische achterstand op de technologiereuzen, de Verenigde Staten en China. Vanuit strategisch oogpunt is het noodzakelijk om deze toenemende afhankelijkheid het hoofd te bieden. Europa en Nederland moeten actief mee gaan doen in de technologische race, niet alleen om werkgelegenheid en economische groei te creëren, maar ook om de regionale veiligheid te handhaven. De huidige technologische ontwikkelingen raken niet alleen de nationale belangen, maar zijn juist zeer verweven in de internationale context. Echter, ontbreekt er momenteel een strategisch Nederlands en Europees beleid op dit gebied.

Daarom worden er in dit beleidsvoorstel oplossingen aangedragen voor de volgende vraag:

Hoe kan Nederland zijn nationale veiligheidsbelangen en duurzame economische groei waarborgen ten tijde van technologische ontwikkelingen en geopolitieke heroriëntaties?

Ter beantwoording van deze vraag wordt gezocht naar synergieën van duurzame economische groei en nationale veiligheid. Deze synergieën zijn geïdentificeerd bij de volgende thema's: **infrastructurele investeringen**, **energievoorzieningszekerheid**, **grondstoffenzekerheid** en **militaire samenwerking**. Door het prangende belang van deze thema's in het licht van de huidige geopolitieke verhoudingen en technologische ontwikkelingen, vormen deze vier thema's het fundament van dit beleidsvoorstel.

Het eerste hoofdstuk behandelt vitale **infrastructurele investeringen** in de Europese Unie. Met name het Chinese *Belt and Road Initiative* (BRI) vormt momenteel een van de grootste uitdagingen voor de economische veiligheid van de EU. In het kader van dit initiatief investeert China wereldwijd honderden miljarden in infrastructuur als onderdeel van een ambitieus plan om nieuwe markten en grondstofrijke landen aan zich te binden, met als doel om politieke en economische invloed te winnen. De aanleg van deze vliegvelden, wegen, havens en bruggen veroorzaakt substantiële schulden, meestal in minder welvarende en opkomende landen. Er zijn echter ook toonaangevende voorbeelden in de achtertuin van Nederland, zoals de haven van Piraeus en de aanleg van een snelweg in Montenegro. Dit wijst ons op de nabijheid van deze kritische investeringen: Europese lidstaten en naburige staten in Oost-Europa worden aangelokt met aantrekkelijke voorwaarden van de Chinese investeringen. Naast uitdagingen brengt China's ruime financieringsmogelijkheden ook kansen. Strategische samenwerking binnen Europa is dus cruciaal om een balans te vinden tussen enerzijds profiteren van Chinese investeringen en anderzijds de hieraan gelieerde politieke beïnvloeding te minimaliseren.

Het tweede hoofdstuk behandelt **energievoorzieningszekerheid**. Onze duurzame economische groei kan behouden worden indien we verzekerd zijn van de basisingrediënten van onze economie, namelijk grondstoffen en energie. De traditionele energiestromen zoals gas en olie zijn van belang, maar hernieuwbare energie moet de hoofdrol gaan spelen. De Corona-crisis toont dit meer dan ooit aan. De vraag naar olie daalde sterk waarbij de olieprijs in april 2020 naar een historisch dieptepunt kelderde. Desondanks zal de vraag naar energie op lange termijn blijven stijgen gezien de wereldwijde bevolkingsgroei en toename van consumptie. Een transitie naar een duurzame en circulaire economie is om deze reden dermate van belang. Als dit goed wordt doorgezet, kan Nederland hierdoor technologisch vooroplopen, duurzame groei behouden en tegelijkertijd toewerken naar een circulaire economie. Niet alleen maakt Nederland zijn economie hiermee houdbaar, maar daarnaast wordt er ook toegevoegde waarde gecreëerd door het exporteren van duurzame technologieën waarin Nederland uitblinkt.

Het derde hoofdstuk behandelt **grondstoffenzekerheid**. Onze afhankelijkheid van strategische grondstoffen werd niet eerder zo benadrukt als door het Coronavirus. De verminderde productie en raffinering van olie resulteert in een vermindering van grondstoffen voor de petrochemische industrie, terwijl juist nu de medische sector om desinfecterende middelen, beschermende kleding, mondkapjes, handschoenen en andere medische goederen vraagt. Een vooropgesteld plan ter garantie van de grondstoffenzekerheid van Nederland bleek te ontbreken, en de Corona-crisis toont de noodzaak aan om onze afhankelijkheden in kaart te brengen. Gelijktijdig bevindt Nederland zich in een energietransitie naar een circulaire economie, waarvan nog onduidelijk is hoe de vraag naar de hiervoor benodigde grondstoffen zich op korte en lange termijn zal ontwikkelen. Bovendien kunnen geopolitieke spanningen de toelevering van vitale grondstoffen beperken, waardoor de Nederlandse duurzame economische groei en stabiliteit in gevaar wordt gebracht.

Het vierde en laatste hoofdstuk behandelt **militaire samenwerking** in Europees verband. Onze nationale veiligheid wordt sterk beïnvloed door geopolitieke en economische machtsverschuivingen, de instabiliteit en onveiligheid aan de randen van Europa, opkomende technologieën, de toename van hybride conflictvoering en spanningen binnen Nederland en de EU. Als handelsland heeft Nederland een sterke internationale oriëntatie en heeft het baat bij een veilige wereld. Daarom is het cruciaal voor het Nederlandse en Europese belang om complementair naast NAVO-verband, ook binnen EU-verband militaire samenwerkingsprojecten te stimuleren. Een actieve Nederlandse houding binnen PESCO biedt hiervoor unieke mogelijkheden die ten behoeve zijn van de nationale veiligheid.

Nederland is als handelsland sterk verbonden met de rest van de wereld. Onze open economie heeft voor veel welvaart en economische voorspoed gezorgd. Maar deze openheid creëert ook afhankelijkheden van derde landen, aangezien 30 procent van onze welvaart afhankelijk is van het buitenland. Bovendien is de nationale veiligheid in grote mate afhankelijk van de internationale stabiliteit en veiligheid, met name aan de randen van de Europese Unie. Strategische samenwerking binnen de EU is daarom cruciaal voor het behartigen van de Nederlandse belangen. Want of het nu gaat om het nastreven van een klimaatbestendige toekomst, het waarborgen van onze open samenleving of het beschermen van onze welvaart, deze problematiek overstijgt onze landsgrenzen en maakt Europese samenwerking noodzakelijk. Bovendien legt de Corona-crisis de verhoudingen binnen de EU onder een vergrootglas. De noodzaak van een strategisch, autonoom Europa is daarom nog nooit zo groot geweest.

Om deze redenen moet het ministerie van Buitenlandse Zaken coördinerend en proactief optreden om de Nederlandse economische- en veiligheidsbelangen internationaal te behartigen. Dit kan alleen worden bereikt door een wilskrachtig Nederland in een *strategische, solidaire en sterke* Europese Unie.

METHODE

Voor dit beleidsvoorstel zijn de thema's *infrastructurele investeringen*, *energievoorzieningszekerheid*, *grondstoffenzekerheid* en *militaire samenwerking* onderzocht. Om deze thema's nader te evalueren en goed in kaart te brengen is gebruikgemaakt van een *Strengths-Weaknesses-Opportunities-Threats* (SWOT) analyse. De SWOT analyse is een middel voor praktische en strategische planning en inventariseert de sterktes en zwaktes van het huidige beleid, maar identificeert ook de potentiële kansen en bedreigingen binnen de bestudeerde context.

In dit beleidsvoorstel wordt geanalyseerd hoe de vier gekozen thema's voordelige of nadelige effecten hebben op onze nationale veiligheid en duurzame economische groei. De sterktes en zwaktes maken de huidige stand van onze infrastructuur, energie, grondstoffen en militaire samenwerking inzichtelijk. Bovendien zullen de kansen en bedreigingen een hypothetische situatie beschrijven, waarin wordt geanalyseerd hoe de vier thema's kunnen bijdragen of afdoen aan onze nationale veiligheid en duurzame economische groei, mits de huidige situatie zich voortzet. Hieruit zal een concreet handelingsperspectief voor het ministerie van Buitenlandse Zaken volgen.

Voor de totstandkoming van dit beleidsadvies is een breed scala aan bronnen geraadpleegd. Allereerst betreft het hier schriftelijke bronnen zoals beleidsstukken van binnenlandse en buitenlandse overheidsinstanties, internationale organisaties, denktanks, academische tijdschriften en media rapportages. Daarnaast is het beleidsadvies gebaseerd op mondelinge en schriftelijke interviews die gevoerd zijn met diverse experts. Hierbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan experts met een inhoudelijke achtergrond in Europese militaire samenwerking, cyberveiligheid, economische veiligheidsvraagstukken, diplomatie of duurzame energie. Deze experts vertegenwoordigen een breed scala aan actoren, zowel binnen de publieke sector, het bedrijfsleven als in de academische wereld.

1. INFRASTRUCTUUR

De Nederlandse welvaart en veiligheid is in grote mate afhankelijk van het adequaat functioneren van de Europese Unie. Nederland kan onder andere een sleutelrol vervullen in verdere economische en politieke integratie van de Unie. Nederland heeft dus een groot belang bij een Europa dat eensgezind handelt om zo zijn strategische autonomie te bewaken en tegelijkertijd in te spelen op geopolitieke ontwikkelingen. Een goed voorbeeld van zo'n geopolitieke ontwikkeling is het *Belt and Road Initiative* (BRI).

Met het BRI heeft China zich wereldwijd op de markt gezet als een serieuze partner op het gebied van verbinding en infrastructuur. China's toenemende investeringen, die vaak gepaard gaan met ogenschijnlijk gunstige voorwaarden hebben als gevolg dat dit thema de laatste jaren in rap tempo is geopolitiseerd.¹ Nu ook onder andere Europa, Japan en India zich nadrukkelijker in dit speelveld proberen te mengen, worden infrastructurele projecten steeds meer geïntegreerd in de geopolitieke strategieën van wereldmachten.² Deze ontwikkelingen voeren ons tegenwoordig, in de geest van de oude zijderoute, zelfs naar de havens en wegen van Europa, zowel binnen Europese lidstaten als daarbuiten. Het gaat hierbij voornamelijk om de oostelijke randen van Europa. Denk aan de havens van Piraeus en Trieste, die al deels in Chinese handen zijn, of de bouw van de Peljesac-brug in Kroatië en de A-1 snelweg in Montenegro, beide onder uitvoering van Chinese bedrijven.³ Het 17+1 investeringsproject van China in Oost-Europa speelt hier tevens op in.⁴ Maar ook de Rotterdamse haven voelt de toenemende Chinese invloed, bijvoorbeeld via minderheidsbelangen van Chinese staatsbedrijven in terminals.⁵

Een andere regio waar China met de EU concurreert om meer invloed zijn de voormalige Joegoslavië landen en de Balkan regio. Slovenië en Kroatië zijn al toetreders tot de Unie. In de Balkan zijn Noord-Macedonië, Servië, Montenegro en Albanië kandidaat-lidstaten. Kosovo en Bosnië en Herzegovina hebben de status van potentieel kandidaat-lidstaat. De Europese prioriteiten wat betreft continuïteit van het toetredingsproces liggen hier op het bijleggen van onderlinge grensgeschillen, bestrijding van corruptie en het versterken van de rechtsstaat.⁶

1 Colin Flint en Cuiping Zhu, "The geopolitics of connectivity, cooperation, and hegemonic competition: The Belt and Road Initiative", *Geoforum* 99 (2019): 99.

2 Fabienne Bossuyt en Irina Bolgova, "Connecting Eurasia: Is Cooperation Between Russia, China, and the EU in Central Asia Possible?", in *Regional Integration and Future Cooperation Initiatives in the Eurasian Economic Union*, ed. Maria Lagutina (Pennsylvania: IGI Global: 2020): 235.

3 Răzvan Voinescu en Cristian Moisoiu, "Belt and Road Initiative and Possible Implications for Central and Eastern Europe Countries", *Global Economic Observer* 7, no. 1 (2019): 197-201.

4 Ibidem.

5 Jochem van Staalduine, "Wat kan de Rotterdamse haven tegen de dreiging uit China?", *Trouw*, 11 december 2019, <https://www.trouw.nl/economie/wat-kan-de-rotterdamse-haven-tegen-de-dreiging-uit-china~bdf24886/>, geraadpleegd op 26 april 2020.

6 Florian Bieber en Nikolaos Tzifakis, *Policy Brief: The Western Balkans as a Geopolitical Chessboard? Myths, Realities and Policy Options* (Belgrado: BIEPAG, 2019), 5, 7, 9-12.

Strengths

De bestaande EU-Oost-Europa samenwerking

Hoewel de Chinese investeringen op de Balkan steeds meer voet aan de grond krijgen heeft een substantieel deel van de initieel aangekondigde investeringen in Oost-Europa nog niet of nauwelijks plaatsgevonden.⁷ De kracht van de EU ligt simpelweg in haar nog steeds zeer invloedrijke positie in de regio. Op economisch gebied vormt de EU voor de meeste buurlanden in deze regio de grootste handelspartner.⁸ Politiek gezien voelen veel Oost-Europese landen, als ontvanger van EU-fondsen of als kandidaat-lidstaat, grote verbondenheid met de EU, en op cultureel gebied bestaat er een lange onderlinge geschiedenis. Daarnaast vertegenwoordigt de EU een aantal belangrijke kernwaarden op het gebied van mensenrechten, economie en handel, die minder sterk terug te zien zijn in de politiek van landen zoals China.

EU-China Connectivity Platform

Met het *EU-China Connectivity Platform* en nieuwe Europese samenwerking op dit gebied met Japan is al een belangrijke stap gezet richting een toenemend potentieel voor Europese bedrijven in derde markten in de infrastructuur en-transporttechnologie sectoren.⁹ Ook bevordert huidige samenwerking tussen *Belt and Road* en *EU-Asia Connectivity* de transparantie en regulering van deze projecten door de EU.

De kracht van de interne markt

De grootste kracht van de EU en haar lidstaten is de kracht van de interne markt. De economische belofte van toegang tot de Europese markt is een sterk pressiemiddel in de internationale politiek. Uit de lessen van het uitbreidingsproces van de EU blijkt dat de belofte van toegang tot deze markt landen aanspoorde om delen van de EU jurisprudentie over te nemen in de nationale wetgeving.¹⁰ Later zijn deze lessen overgenomen in de *EU Neighbourhood Policy*, waarin landen vergemakkelijkte toegang tot de interne markt verkregen naarmate ze meer aan de spelregels van de EU voldeden.¹¹ Dit blijft tot op heden de belangrijkste manier voor de Unie om verandering in de naburige landen te bewerkstelligen.

Intensivering postennetwerk

Tenslotte zijn de recente Nederlandse investeringen in het postennetwerk al een belangrijke

7 Andrea Brinza, "How China blew it's chance in Eastern Europe", *Foreign Policy*, 11 april 2019, <https://foreignpolicy.com/2019/04/11/how-china-blew-its-chance-in-eastern-europe/>, geraadpleegd op 12 maart 2020.

8 Europese Commissie Eurostat, *European Neighbourhood Policy - East- Statistics on trade flows with the EU* (Brussel, 2019), https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/European_Neighbourhood_Policy_-_East_-_statistics_on_trade_flows_with_the_EU#Importance_of_the_EU_as_a_trading_partner_for_the_ENP-East_countries, geraadpleegd op 12 maart 2020.

9 Mario Esteban and Ugo Armanini, "The EU-Japan Connectivity partnership; a sustainable initiative awaiting materialisation" *Royal Institute Elcano*, 4 februari 2020, http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_en/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/ari12-2020-esteban-armanini-eu-japan-connectivity-partnership-sustainable-initiative-awaiting-materialisation, geraadpleegd op 12 maart 2020.

10 Judith Kelley, "New wine in old wineskins: Promoting political reforms through the new European Neighbourhood Policy," *JCMS: Journal of Common Market Studies* 44, no. 1 (2006): 25.

11 Ibidem.

stap in de goede richting, immers, een verhoogde vertegenwoordiging betekent meer capaciteit om een nieuw netwerk aan te leggen.¹²

Weaknesses

Politieke en economische afhankelijkheid van China

Ten eerste wordt door het binnenhalen van Chinese investeringen door veel landen met een aantal strenge voorwaarden overeengestemd. Deze strenge voorwaarden kunnen op de lange termijn potentieel tot grote politieke en economische afhankelijkheid ten opzichte van China leiden. Het genoemde voorbeeld van de snelweg in Montenegro heeft de staatsschuld daar met 17 procent doen toenemen, een schuld die grotendeels in handen is van China.¹³ Wanneer de snelweg is afgerond zal naar verwachting 40 procent van Montenegro's totale schuld aan het buitenland in handen zijn van China.¹⁴ Op dit moment lijkt noch Nederland noch de Europese Unie dusdanig te anticiperen op het scenario dat zich in de westelijke Balkan voltrekt om dit naar haar hand te zetten en/of negatieve neveneffecten te voorkomen. Daarnaast zijn veel Chinese investeringen met derde landen verbonden aan een *memorandum of understanding* (MoU), die niet openbaar wordt gemaakt. Dit staat sterk in contrast met de transparantie van economie en bestuur die de EU nastreeft.

Zwakke marketing Europese Unie

Projecten als BRI en 17+1 genieten veel aandacht, zowel in de media als in de politiek. Dit haakt in op de tweede zwakte, de uitstekende marketing van Chinese initiatieven ten opzichte van hun Europese evenknie. Een recent voorbeeld is de in de media breed uitgemeten Chinese steun in de bestrijding van het Coronavirus in Europa, door middel van het sturen van mondkapjes. Dat de EU-lidstaten onderling vele malen meer steun uitwisselen komt nauwelijks aan bod, en wordt zelfs overschaduwd door interne onrust aangaande financiële steunpakketten. Dit is een tendens die ook in andere projecten zichtbaar is. De totale waarde aan Europese steun in Oost-Europese landen ten opzichte van Chinese leningen in Oost-Europa is vele malen groter, maar lijkt minder aandacht te krijgen en wordt door de EU onvoldoende ingezet als informatiemiddel om de eigen positie te verstevigen. Ondanks dat dit probleem recent steeds meer erkend lijkt te worden weet China zich nog steeds veel beter op de markt te zetten waar het op steun en investeringen aankomt. Hier ligt een aanzienlijk blinde vlek in het EU-beleid.

12 Minister Blok, "Kamerbrief Uitbreiding en versterking postennet", (8 oktober 2018): 7, <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2018/10/08/kamerbrief-uitbreiding-en-versterking-postennet/kamerbrief-uitbreiding-en-versterking-postennet.pdf>.

13 Valerie Hopkins and James, "Montenegro fears China-backed highway will put it on the road to ruin", *Financial Times*, 10 april 2019, <https://www.ft.com/content/d3d56d20-5a8d-11e9-9d9e-7aedca0a081a>, geraadpleegd op 14 maart 2020.

14 Tobias Bunde et al., Munich Security Conference: The Great Puzzle: Who will pick up the pieces? (München: Stiftung Münchner Sicherheitskonferenz: 2019), 35. <https://securityconference.org/en/publications/munich-security-report-2019>, geraadpleegd op 5 maart 2020.

Oneerlijke concurrentie en verlies van Europese fondsen

Ook binnen de EU komt onbedoeld oneerlijke concurrentie voor, bijvoorbeeld door het verlies van Europese fondsen. Het voorbeeld dat hierbij het meest in het oog springt is dat van de Pelješac-brug in Kroatië. Dit project wordt in de kosten voor 85 procent gedekt door Europese fondsen, maar is in een openbare aanbesteding vergeven aan een Chinese uitvoerder.¹⁵ Hoewel de aanbestedingsprocedure correct is verlopen, is het de vraag of de deelname van Chinese bedrijven, die vaak staatseigendom zijn ofwel staatssteun ontvangen, niet voor oneerlijke concurrentie zorgt.¹⁶ Wat deze casus des te prangender maakt is dat het hier voor een groot deel Europese financiële steun betreft, die nu ten dele rechtstreeks terugvloeit richting China.

Westerse Balkan: andere investeringen

Naast het uitvoeren van door de EU betaalde projecten, financiert China projecten in de westelijke Balkan die niet verenigbaar zijn met de Europese *Green Deal*, zoals vervuilende kolencentrales in Servië en Bosnië & Herzegovina.¹⁷

Opportunities

Voor de EU hoeft een oplossing niet per definitie te liggen in het uitbreiden van investeringen of het oprichten van nieuwe initiatieven, maar in een Europa dat strategischer omgaat met eigen instrumenten, externe investeringen, en toenemende invloed van externe partijen.

EU-Asia Connectivity initiatief

De EU heeft het enorme potentieel om met verdere interne en externe samenwerking haar strategische positie ten opzichte van de oostelijke lidstaten aan de randen van Europa te verstevigen. Naast defensieve maatregelen kan Europa ook met een proactief beleid op infrastructuur een verdere strategische autonomie nastreven en tegelijkertijd toenadering zoeken tot initiatieven zoals *Belt and Road*. Het *EU-Asia Connectivity* initiatief kan hier een belangrijke rol in spelen, maar heeft tot nu toe in de samenwerking met BRI nog onvoldoende resultaat geboekt.¹⁸ Zo kan er worden gekeken naar vergaande samenwerking met Chinese investeerders op infrastructurele projecten in Oost-Europa, zowel binnen als buiten de EU. Met Europese normen en standaarden hoog in het vaandel, kunnen alle partijen zodoende van elkaar leren, om zo te denken in *win-win* scenario's. Wat duidelijk maakt dat nastreving/naleving hiervan niet ten koste van, maar ten gunste van ambities kan gebeuren¹⁹.

15 Jelena Protric en Giovanni Vale, "China's bridge to Europe drives a wedge between Croatia and Bosnia", *Equal Times*, <https://www.equaltimes.org/china-s-bridge-to-europe-drives-a?lang=en#XpWAIpGzZnl>, geraadpleegd op 20 februari 2020.

16 Mario Esteban et al., *Europe in the face of US-China rivalry* (Madrid: European Think-tank Network on China, 2020), 36.

17 Bankwatch Network, *Chinese-financed coal projects in Europe - A real and immediate threat to the EU's decarbonisation efforts* (versie 10 december 2019) https://bankwatch.org/wp-content/uploads/2019/12/China-Balkans-briefing_Dec-2019.pdf.

18 Mercy A. Kuo, "Assessing the EU-China-US triangle", *The Diplomat*, 5 november 2019, <https://thediplomat.com/2019/11/assessing-the-eu-china-us-triangle/>, geraadpleegd op 11 maart 2020.

19 Dragan Pavličević, " 'China Threat' and 'China Opportunity': Politics of Dreams and Fears in China-Central and Eastern European Relations", *Journal of Contemporary China* 27, no. 113 (2018): 695.

Allereerst zorgt nastreving van Europese normen en standaarden voor een toenemend potentieel voor Europese bedrijven in derde markten, zoals infrastructuur- en transporttechnologie.²⁰ Daarnaast bevordert deze samenwerking de invloed op transparantie en regulering van deze projecten door de EU. Ook zijn Chinese bedrijven graag op de Europese markt actief. Middels samenwerkingen en *joint-ventures* kunnen alle partijen van elkaar leren en innoveren. Toekomstige investeringen die voorheen niet aan Europese standaarden voldeden kunnen zodoende deels worden 'geëuropeaniseerd'. Met het *EU-China Connectivity Platform* is hierin al een belangrijke stap gezet; echter is er vooralsnog onvoldoende resultaat op het gebied van *connectivity* samenwerking behaald.²¹ Tenslotte kan toenemende samenwerking ook extra gewicht in de schaal leggen om eerlijkere regels voor onderlinge concurrentie af te spreken, om situaties zoals in Kroatië in de toekomst te voorkomen.

Gezamenlijke investeringen en samenwerking kunnen voor onderlinge verbondenheid en een toenemend vertrouwen zorgen. Om deze samenwerking vorm te geven kan via het bovengenoemde platform in grotere mate dan de afgelopen jaren samen worden gekeken waar en op welke projecten gezamenlijke investeringen mogelijk zijn. Als dit nodig is kan hier initieel kleinschalig mee worden geëxperimenteerd. Hoewel dit in eerste instantie minder gewicht in de schaal zal leggen, kan dit op de lange termijn voor goodwill zorgen en het idee versterken dat externe investeringen geen *zero-sum* game hoeven te betreffen.

Betere marketing Europese Unie

Zoals beschreven schiet de marketing van Europa sterk tekort. Tegelijk ligt hier een enorm potentieel. *EU-branding* kan als overkoepelend mechanisme worden ingezet op een breed spectrum, van het belang van de EU ten opzichte van de lidstaten tot het aantrekken van investeringen en het neerzetten van Europa als sterk merk in de rest van de wereld, maar in het kader van dit hoofdstuk allereerst aan de eigen randen van Europa.

Denk hierbij aan het voorbeeld van de Corona-pandemie. De onderlinge medische steun die EU-lidstaten elkaar in de eerste weken van de crisis hebben aangeboden was vele malen groter dan externe hulp van andere landen. Toch kwamen juist de Russische beademingsapparaten en de Chinese mondkapjes veel frequenter in het nieuws. Maar ook in normale tijden mag juist dit positieve beeld van de EU vaker worden uitgedragen. Denk aan EU-fondsen die cruciaal zijn voor bepaalde bouwprojecten, positieve economische ontwikkelingen binnen de eurozone, of het belang van bijvoorbeeld Europese privacywetgeving in dit tijdperk van technologische ontwikkelingen.

20 Esteban, "Europe in the face of US-China rivalry", 35.

21 Kuo, "Assessing the EU-China-US triangle".

Daarnaast kent de EU ten opzichte van landen als China een sterke staat van dienst waar het aankomt op kernwaarden op het gebied van mensenrechten, economie en handel. Dit is wat de EU als partnerorganisatie voor derde landen als centrale boodschap naar buiten toe kan uitdragen. Met Europese samenwerking weet je waar je aan toe bent, een samenwerking waar transparantie, handel in een *rules-based* systeem en gelijkwaardigheid hoog in het vaandel staan. Waar landen als China leningen onder gunstige voorwaarden promoten, kan de EU de voordelen van de Europese kernwaarden sterker uitdragen. De EU moet zich profileren als superieure keuze die langdurige gelijkwaardige samenwerking aanbiedt, met eerlijke voorwaardes, en tegelijkertijd ondersteunt in het verbeteren van mensenrechten, klimaatdoelstellingen en andere (universele) waarden.

Om deze processen in werking te stellen kan gedacht worden aan een specifiek *EU-branding department*. Hier zullen initieel forse investeringen voor nodig zijn, maar waarschijnlijk nog steeds een fractie in vergelijking met andere investeringen die de publieke beeldvorming van de EU kunnen bevorderen. Met het aantrekken van jonge mensen en PR-talent kunnen op digitaal gebied forse stappen worden gezet, waarbij succesvolle voorbeelden van andere organisaties, of in beperkte mate zelfs van landen als China, ter illustratie kunnen dienen. Eén huisstijl voor alle afdelingen van de EU zal herkenning bevorderen.

Dit hoeft natuurlijk niet ten koste te gaan van een kritisch geluid op de EU vanuit de lidstaten. Het in toenemende mate uitdragen van de voordelen van Europese samenwerking mag en zal niet tot een propagandakanaal worden verwoord zoals dat in meer autoritaire staten te zien is, maar kan juist worden gewaarborgd door één van die andere centrale Europese kenmerken, een sterke en onafhankelijke media. Het materiaal ligt er al – nu is het zaak om dit ook goed uit te dragen op Europees niveau. Nederland, dat als lidstaat bekend staat als een van de meest betrouwbare en consistente landen in het uitvaardigen van deze waarden, kan hier een centrale rol in spelen, ondersteund door de recente uitbreiding van investeringen in het postennetwerk.²²

Investeringscriteria

Om eigen investeringen en de Europese bouw- en dienstensector te beschermen, kan worden gekeken naar het stellen van bepaalde voorwaarden bij Europese steun aan (infrastructurele) projecten. Een treffend vereiste zou kunnen zijn dat bij projecten waarbij de EU een bepaald percentage financiert, de uitvoering door Europese bedrijven kan plaatsvinden. Daarnaast kan in dit geval ook worden gesteld dat niet-Europese bedrijven, gelijk aan hun Europese equivalenten, complete openheid van zaken moeten geven betreffende staatssteun van externe overheden. Wanneer een serieus vermoeden bestaat dat bepaalde bedrijven deze steun ontvangen zouden zij uitgesloten kunnen worden van de aanbestedingsprocedure van

²² Louise van Schaik, "The glass is half full: The EEAS through Dutch eyes", *The European External Action Service and National Diplomacies* 73, (Maart 2013): 98.

projecten, om zo de eerlijke concurrentie tussen bedrijven te bevorderen.

Case Study: Opportunities in de westelijke Balkan en een prominente rol voor Nederland

Het nastreven van Europese strategische autonomie is niet enkel een zaak van nu, maar vooral van de toekomst. De uitbreiding van de Unie door middel van toetreding van staten in de westelijke Balkan is een realistisch scenario. Het is in het nationaal en Europees belang om juist actief te zijn in de grenzen van Europa, waar Nederland als voorbeeld kan dienen voor de normen en waarden waarvoor de EU staat. Ze kan een actieve rol spelen in het helpen onderbouwen van democratische instituten en de rechtsstaat, het promoten van *good governance* en helpen in de strijd tegen corruptie en georganiseerde misdaad.²³

Daarnaast kan Nederland actief bijdragen aan de politieke, economische en sociaal-culturele integratie van Europese landen die kwetsbaar zijn voor beïnvloeding van derde mogendheden. Hierbij kan gedacht worden aan het helpen opbouwen van digitale capaciteiten²⁴, samenwerking binnen bestaande Europese initiatieven en een waardig alternatief vormen op ogenschijnlijke aantrekkelijke, maar risicodragende, investeringen. Deze komen hieronder met een focus op de westelijke Balkan aan bod.

Met het oog op de digitale component van *EU-Asia Connectivity Strategy* zijn investeringen in digitale capaciteiten zeer gewenst. Het digitaal sterker verbinden van de westelijke Balkan kan positieve effecten hebben op de economische betrekkingen tussen de Unie en deze regio. Verder is het in het belang van de Unie en Nederland om te investeren in de digitale defensieve cyber capaciteiten van de landen van de westelijke Balkan om toekomstige ondermijning, desinformatie-campagnes en vijandige activiteiten van statelijke actoren te voorkomen in een regio die zich kenmerkt door etnische breuklijnen en een gewelddadig verleden.²⁵ Met het oog op de toekomstige verdere integratie van landen uit de westelijke Balkan als EU lidstaten is het credo ‘Hoe eerder, hoe beter’ zeer van toepassing. Met verdere integratie – denk bijvoorbeeld aan financieel verkeer – neemt het risico en de ernst van digitale dreigingen sterk toe. Gecertificeerde cyberveiligheidssystemen zijn daarom noodzakelijk voor de toekomst.

Daarnaast zou geïnventariseerd kunnen worden wat de mogelijkheden zijn van het vroegtijdig betrekken van de westelijke Balkan in het *Three Seas Initiative*, een project bestaande uit EU lidstaten gelegen aan de Baltische, Zwarte en Adriatische Zee met het oog op het versterken van economische samenwerking, *connectivity*, energie en infrastructuur.²⁶ Inclusie van landen uit de westelijke Balkan creëert een sterkere wederzijdse afhankelijkheid en samenwerkingsmogelijkheden door gemeenschappelijke overleggen. Wederzijdse

23 Europese Raad, “Verklaring van Sofia naar aanleiding van de top EU-Westelijke Balkan”, 17 mei 2018, artikel 4.

24 Maaïke Okano-Heijmans, *How to strengthen Europe’s agenda on digital connectivity* (Den Haag: Clingendael Instituut, 2019), 1.

25 Europese Raad, “Verklaring van Sofia naar aanleiding van de top EU-Westelijke Balkan”, artikel 7, 14 en pagina 7.

26 Ibidem, 5-6.

afhankelijkheid en samenwerking zijn de drijfveren van ‘Europeanisering’.²⁷ Dit proces leidt tot een verdere integratie van Europese waarden in nationale prioriteiten.²⁸

Onverantwoorde leningen en investeringen kunnen aantrekkelijk zijn op het moment dat de nood hoog lijkt en hieraan geen of nauwelijks geen voorwaarden aan verbonden zijn. Maar de bijkomende risico’s zijn vergaand indien leningen niet terugbetaald kunnen worden en langdurige afhankelijkheid heeft potentieel onomkeerbare gevolgen. Daarom moet er worden gekeken naar hoe Chinese investeringen in de westelijke Balkan en andere naburige regio’s ‘geëuropeaniseerd’ kunnen worden, bijvoorbeeld door deze transparanter en groener te maken. De Europese Investeringsbank (EIB) en de Wereldbank verlenen doorgaans goedkope kredieten om toetredingseisen te financieren.²⁹ Een samenwerking tussen deze instanties, de Unie, het ‘Zuidoost-Europese Samenwerkingsproces’ en andere lokale- of regionale instanties kunnen een kwalitatief hoogstaand alternatief vormen op de investeringen die de onafhankelijkheid van staten in het geding dreigen te brengen. Maatregelen zoals deze zijn geschikt voor toekomstige projecten en investeringen die in strijd zijn met de Europese hervormingsagenda. Echter, er kan ook gekeken worden naar risicovolle investeringen die al gedaan zijn, zoals in Montenegro.

In het geval van Montenegro kan Nederland een paar stappen nemen die de geopolitieke afhankelijkheid van de kandidaat-lidstaat en de hervormingsagenda van de Unie in de westelijke Balkan ten goede komen. De ambassade van Nederland in Montenegro ligt niet in Podgorica, maar in het Servische Belgrado. Het zou een stap in de goede richting zijn om de ambassade van Montenegro in hetzelfde land te hebben staan om zodoende de diplomatieke relaties te bevorderen, de informatiepositie te versterken en een dreiging eerder te kunnen identificeren (*early warning*) en te voorkomen (*early action*) indien de situatie die onder ‘threats’ beschreven staat een kritieke toestand bereikt. Nederland en de Unie kunnen een anticiperende en preventieve rol spelen in deze situatie. Samen kan ervoor gezorgd worden dat soevereine lidstaten hun onafhankelijkheid niet op het spel zetten in ruil voor goedkope, dubieuze investeringen. Hierdoor kan pro-actiever worden bijgedragen aan het voorkomen dat ideologische, geopolitieke en strategische rivalen hun positie op het continent versterken ten koste van Nederland en Europa.

Van groot belang is dat financiële ondersteuning voor de landen in de westelijke balkan gegeven wordt aan betrouwbare partners. Universiteiten en NGOs die zich toespitsen op de jeugd alsmede het versterken van de lokale democratie zijn het type partner waarmee intensief samengewerkt dient te worden. Dit verkleint ook de kans dat Europees geld in de handen komt van corrupte elites, die de legitimiteit van de lokale democratie ondergraven.

²⁷ Christopher Hill en Reuben Yik-Pern Wong, eds., *National and European foreign policies: towards Europeanization* (Abingdon: Routledge, 2011), 7.

²⁸ Christopher Hill en Reuben Yik-Pern Wong, eds., *National and European foreign policies: towards Europeanization* (Abingdon: Routledge, 2011), 7.

²⁹ “Beleid uitbreiding Europese Unie”, Europa Nu, https://www.europa-nu.nl/id/vg9pktppo1xz/beleid_uitbreiding_europese_unie?noframes=1, geraadpleegd op 7 april 2020.

Threats

Ieder land is in wezen vrij in het bepalen van de eigen bilaterale relaties en met welke landen het zaken doet. Echter vormt de invloed van sommige staten in deze regio een risico voor de eigen soevereiniteit, de regionale stabiliteit en Europese normen, waarden en ambities zoals de hervormingsagenda. Door staten met afwijkende normen en waarden hier vrij spel te geven, zullen de bestaande risico's voor Nederland en Europa verder vergroot worden.

Afhankelijkheid, inmenging en verdeeldheid in de EU

Het ongelimiteerd en ongecontroleerd binnenhalen van Chinese investeringen kan op termijn tot toenemende blootstelling aan beïnvloeding en sturing vanuit China leiden. De westelijke Balkan is een regio die, zoals de praktijk van de afgelopen jaren uitwijst, sterk vatbaar is voor zulke inmengingen en investeringen. Met de huidige verharding van de internationale politiek in het achterhoofd kan deze vergrote afhankelijkheid de verdeeldheid binnen Europa doen toenemen. Zo kan dit ook extra moeilijkheden met zich meebrengen voor de EU-toetredingsprocedures waarin veel van deze landen zich bevinden. Daarnaast kan dit problemen binnen de EU opleveren in het eenduidig uitdragen van onze gedeelde waarden. Denk bijvoorbeeld aan Griekenland, dat in twee gevallen een EU-consensus ondermijnde door Europese maatregelen te blokkeren die de mensenrechtenschendingen in China en maritieme geschillen in de Zuid-Chinese Zee aankaarten.³⁰ Tenslotte kan een toenemende Chinese invloed in Montenegro, dat ook lid is van de NAVO, in de toekomst niet alleen tot economische, maar ook tot politieke disrupties leiden. Een alarmerend voorbeeld is de recente overdracht van de Hambantota haven door de regering van Sri Lanka aan China in de vorm van een 99-jarige leaseconstructie, nadat het land niet in staat bleek te zijn om eerder geleend geld van China terug te betalen. Dergelijke scenario's moeten in Europa uiteraard worden voorkomen.

Afbraak Europese waarden

Europese projecten zouden in overeenstemming en niet in contrast met Europese waarden moeten staan. Dit is echter niet altijd het geval. Denk aan de case van de brug in Kroatië, waarin het toezicht op de wervingsprocedures en werkomstandigheden voor personeel nu vermindert.³¹ Daarnaast roepen deze en vergelijkbare cases de vraag op of de concurrentie van staatsgesteunde bedrijven uit niet-Europese landen de komende jaren niet alleen maar gaat toenemen.

30 Emmott, R. Koutantou, A. Greece blocks EU statement on China human rights at U.N., *Reuters*, 2017, <https://www.reuters.com/article/us-eu-un-rights/greece-blocks-eu-statement-on-china-human-rights-at-u-n-idUSKBN1990FP>, geraadpleegd op 26 maart 2020.

31 Marc Santora en Barbara Surk or China, "For China, a bridge over the Adriatic is a road into Europe", *New York Times*, 11 oktober 2018, <https://www.nytimes.com/2018/10/11/world/europe/china-croatia-bridge-adriatic-sea.html>, geraadpleegd op 26 maart 2020.

Afbrokkeling sterk EU imago

Wanneer Europa niet daadkrachtig en eensgezind optreedt in de eigen achtertuin zal dit langzaam maar zeker tot een afname van zijn strategische autonomie leiden. Niet alleen door een toenemende buitenlandse invloed, maar ook door een afbrokkeling van het imago van een sterk Europa. Om deze negatieve ontwikkelingen te mitigeren kunnen de bovengenoemde maatregelen, van samenwerking op *connectivity* tot *EU-branding*, een significante bijdrage leveren.

2. ENERGIE

Nederland kan zijn duurzame economische groei waarborgen door in te zetten op een duurzame vorm van energievoorziening. Dit kan door het terugdringen van de CO₂-uitstoot middels investeringen in technologieën voor hernieuwbare energiebronnen. Technologische ontwikkelingen en de overgang naar een circulaire economie vragen om een betere samenhang van welvaart met natuur en klimaat.³² Klimaatverandering tegengaan is hierin een belangrijke drijfveer, maar daarnaast is toenemende schaarste van fossiele brandstoffen en de risico's voor de nationale veiligheid van Nederland van belang.³³ In navolging van het klimaatakkoord heeft Nederland het nationale doel gesteld om de volledige energievoorziening uit hernieuwbare energie te halen.³⁴ Een internationaal georiënteerd beleid is echter cruciaal in de ontwikkeling van een toekomstbestendig energie-beleidskader. Enerzijds moet dit beleid solide zijn, maar anderzijds moet het flexibel en open genoeg zijn om onzekerheden in de toekomst aan te pakken en de economische kansen van nieuwe technologieën te benutten.³⁵

Vanwege de vele internationale aspecten ligt hier een belangrijke rol voor het ministerie van Buitenlandse Zaken. Het is essentieel om de energievoorzieningszekerheid te zien in de context van verschuivende mondiale afhankelijkheden, technologische ontwikkelingen en de Corona-pandemie. Op korte termijn zal de mondiale vraag naar energie hierdoor afnemen. Tekenend hierbij is de daling van de olieprijs naar het laagste punt sinds 2002.³⁶ Het betreft hier echter een tijdelijke daling: op de lange termijn zal door een stijging van de wereldbevolking, met name in landen als China en India, de vraag naar energie toenemen.³⁷

De Nederlandse markt is sterk geïntegreerd met Europese en wereldwijde energiemarkten. In Nederland neemt de vraag naar geïmporteerde energie toe, wat mede veroorzaakt wordt door afnemende binnenlandse gaswinning. Hierdoor wordt Nederland toenemend blootgesteld aan prijswijzigingen op de mondiale energiemarkt.³⁸ Om deze reden moet de milieu-efficiëntie van energie-intensieve industrieën worden vergroot. Daarmee wordt de concurrentiepositie op de internationale markt verbeterd. Naast deze verduurzaming moet er worden ingezet op het

32 Minister Wiebes, "Kamerbrief over Groeistrategie Voor Nederland Op De Lange Termijn", (13 december 2019): 2, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/12/13/kamerbrief-over-groeistrategie-voor-nederland-op-de-lange-termijn>.

33 Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, "Duurzame Energie", <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie>, geraadpleegd op 19 februari 2020.

34 Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, "Klimaatakkoord", 21 augustus 2019, <https://www.klimaatakkoord.nl/documenten/publicaties/2019/06/28/klimaatakkoord>.

35 "Energy Policies of IEA Countries: The Netherlands 2014 Review – Analysis, Internationaal Energieagentschap, april 2014, 13-14, <https://www.iea.org/reports/energy-policies-of-iea-countries-the-netherlands-2014-review>, geraadpleegd op 18 maart 2020.

36 "Olieprijs daalt naar laagste punt sinds 2002; tanken al vanaf 1,35", RTLZ, 30 maart 2020, <https://www.rtlz.nl/beurs/artikel/5075401/olieprijs-daalt-laagste-punt-sinds-2002-brent-tanken-benzine>, geraadpleegd op 31 maart 2020.

37 "IEA: Grotere Vraag Naar Energie, Overheden Bepalen Lot Van De Wereld", NOS, 18 november 2018, <https://nos.nl/artikel/2259040-iea-grotere-vraag-naar-energie-overheden-bepalen-lot-van-de-wereld>, geraadpleegd op 23 maart 2020.

38 "Energy Policies of IEA Countries", 13.

behouden van de Nederlandse toppositie als vestigingsplaats. De verkregen kennis kan worden gebruikt om andere landen te helpen met verduurzamen.³⁹ Vooral met landen waar de vraag sterk toeneemt maar het aanbod van duurzame energie achterblijft, zoals India, kan Nederland samenwerking opzoeken.⁴⁰

Nederland moet daarnaast inzetten op internationale partnerschappen op technologische gebieden waar het een concurrentievoordeel heeft binnen de Topsector Energie, zoals digitalisering van de energie-infrastructureur, windenergie op zee en waterstof.⁴¹ Een grootschalige infrastructurele transitie kan profiteren van een sterke integratie met buurlanden. Bovendien versterkt dit de concurrentiepositie van Nederlandse bedrijven. Daarnaast moet de nationale veiligheid worden gewaarborgd door asymmetrische afhankelijkheden van energie-import in te perken, waardoor er toegewerkt wordt naar een internationaal gelijk speelveld. Dit gelijk speelveld is niet alleen van belang voor de nationale veiligheid, maar ook om het Nederlandse concurrentievermogen te waarborgen.⁴²

Strengths

Nederlands-Duitse systeemintegratie, duurzame waterstof en EU-brede samenwerking

Het Nederlandse elektriciteitsnet is regionaal verbonden. Elektriciteit wordt verhandeld op een geïntegreerde Noordwest-Europese elektriciteitsmarkt, waarbij Nederland beduidend profiteert van deze grensoverschrijdende samenwerking.⁴³ Er zijn al belangrijke stappen gezet om het Duitse en Nederlands energienetwerk te integreren, waardoor nieuwe mogelijkheden zijn ontstaan voor het transporteren en opslaan van energie. Dit maakt een betrouwbare, flexibele en een economisch voordelige energievoorziening mogelijk, waarin stroom en gas elkaar aanvullen.⁴⁴

Digitalisering binnen energie en de internationale rol van Nederland

Wereldwijd biedt digitalisering de mogelijkheid om in toenemende mate efficiëntere, veiligere en duurzamere energiesystemen in te richten. Het is daarom een essentiële voorwaarde in de transitie naar een fossielvrije industrie.⁴⁵ In Nederland is reeds meer oog voor digitalisering

39 Minister Wiebes, "Kamerbrief over Groeistrategie Voor Nederland Op De Lange Termijn", 20.

40 "India - Countries & Regions," Internationaal Energieagentschap, <https://www.iea.org/countries/india>, geraadpleegd op 28 april 2020.

41 "De Topsector Energie zet in op de onderstaande thema's", Topsector Energie, <https://www.topsectorenergie.nl/>, geraadpleegd op 4 april 2020.

42 Lucia van Geuns, "Effective Dutch Climate Measures Require an International Approach", *HCSS Energy Transition Program*, (20 juni 2018), <https://www.hcss.nl/report/effective-dutch-climate-measures-require-international-approach>, 7.

43 "The Netherlands - Countries & Regions", Internationaal Energieagentschap, 13, <https://www.iea.org/countries/the-netherlands>, geraadpleegd op 1 maart 2020.

44 Jan Frederik Braun, *Energy R&D Made in Germany: Strategic Lessons for the Netherlands* (Den Haag: The Hague Centre for Strategic Studies: 2019), <https://hcss.nl/report/energy-rd-made-germany-strategic-lessons-netherlands>, 51-64.

45 Mikhail Nikolaevich Dudin et al, "Study of Innovative Technologies in the Energy Industry: Non-traditional and renewable Energy Sources", *Entrepreneurship and sustainability issues* 6:4 (2019), 1704-1713, 1705, 1709; "Digitalisation and Energy", Internationaal Energieagentschap, november 2017, <https://www.iea.org/reports/digitalisation-and-energy>, geraadpleegd op 21 maart 2020.

door gebruik van onder andere slimme meters en zelfdenkende thermostaten.⁴⁶ Nederland heeft tevens al stappen gemaakt in regionale samenwerking op het gebied van digitalisering en duurzame economische ontwikkeling door deze thema's op de kaart te zetten binnen de Benelux. De Benelux beschikt over een eigen juridische toolbox om grensoverschrijdende vraagstukken aan te pakken. Zo ook digitalisering binnen de energiesector.⁴⁷

Afhankelijkheid van fossiele brandstoffen: Russisch gas in de Europese Unie

De internationale gastoevoer van de Europese Unie is vele malen diverser geworden in het afgelopen decennium. De komst van Amerikaans vloeibaar LNG zorgt ervoor dat Rusland, via zijn meerderheidsbelang in Gazprom, niet langer zijn prijs binnen de Europese Unie kan opleggen. Europese maatregelen uit het 'Derde Energiepakket' en de 'EU Energie Unie' van de Europese Unie zorgen ervoor dat monopolievorming, wurgcontracten en eenzijdige gaskoppelingen worden aangekaart. Daarnaast is het aandeel Russisch gas afgenomen tot 40% van de Europese behoefte.⁴⁸ Hierdoor is de directe afhankelijkheid van Rusland wat afgenomen, hoewel dit nog steeds een aanzienlijk aandeel is. Nederland zal, tezamen met de Europese Unie, op zoek moeten blijven naar diversiteit in aanbieders van fossiele brandstoffen. Daarnaast heeft de Europese Unie het *EU Energy Diplomacy Action Plan* opgesteld. Hierbij worden er richtlijnen gegeven hoe ministeries van lidstaten de dialoog kunnen aangaan met alle betrokkenen in de gassector. Het eerste resultaat van Europese diplomatieke bemiddeling is een overeenkomst die de komende vijf jaar gastransport van Rusland, via Oekraïne, naar de Europese Unie voorziet.⁴⁹

Weaknesses

Nederlands-Duitse systeemintegratie, duurzame waterstof en EU-brede samenwerking

Momenteel zijn bepaalde onderdelen van het toekomstige energiesysteem economisch niet haalbaar zonder een internationale aanpak.⁵⁰ De aanleg van zonne- en windenergie heeft al grote kostendalingen doorgemaakt door schaalvergroting en technologische ontwikkelingen. Echter, zijn de investeringskosten voor bijvoorbeeld de "*duurzame waterstof*" technologie, een technologie die het mogelijk maakt om elektriciteit om te zetten in het schonere waterstof of methaan, op dit moment nog relatief hoog voor commerciële partijen.⁵¹

46 "Grip op data cruciaal voor energietransitie," Rathenau Instituut, 25 november 2019, <https://www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/grip-op-data-cruciaal-voor-energietransitie>, geraadpleegd op 21 maart 2020.

47 Minister Blok, "Kamerbrief over Nederlands Voorzitterschap van de Benelux Unie in 2020", (30 januari 2020): 2-4, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/01/30/kamerbrief-inzake-nederlands-voorzitterschap-van-de-benelux-unie-in-2020>.

48 Luca Franza, "Bone of contention or instrument of peace? The role of gas in the EU's relation with suppliers", *Clingendael Spectator* 72, no 2, (2018), <https://spectator.clingendael.org/pub/2018/2/the-role-of-gas/>, geraadpleegd op 21 maart 2020.

49 Europese Dienst voor Extern Optreden (EDEO), *EU Energy Diplomacy* (versie 3 mei 2016) https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/406/eu-energy-diplomacy_tk, geraadpleegd op 16 april 2020.

50 "Systeemintegratie Belangrijk Om Klimaatdoelen Te Halen", TenneT, 19 februari 2015, <https://www.tennet.eu/nl/nieuws/nieuws/systeemintegratie-belangrijk-om-klimaatdoelen-te-halen/>, geraadpleegd op 6 april 2020.

51 Julian Wettengel, "Power-to-Gas: Fix for All Problems or Simply Too Expensive?", *Clean Energy Wire - Journalism for the Energy Transition*, 15 februari 2019, <https://www.cleanenergywire.org/factsheets/power-gas-fix-all-problems-or-simply-too-expensive>, geraadpleegd op 23 maart 2020.

Digitalisering binnen energie en de internationale rol van Nederland

De digitale revolutie doorkruist iedere sector, ook de energiesector. Deze ontwikkelingen gaan sneller dan de bestaande structuren kunnen bijhouden. Energievoorziening is een vitale infrastructuur. Op dit moment is energie-ICT echter vaak geïmplementeerd zonder *security by design*-basis en met relatief weinig ICT-kennis, waardoor het een doelwit kan zijn voor hackers en zo de nationale veiligheid in het geding kan komen.⁵² Op korte termijn vergt de energietransitie een adequaat beheer van data en de nodige data-infrastructuur, waarbij de overheid de regie moet voeren.⁵³

Er zijn een aantal obstakels waardoor internationale samenwerking op het gebied van digitalisering binnen de energiesector wordt bemoeilijkt. Zo zijn er geen universele standaarden voor energie, maar vier verschillende afrekenstandaarden, wat de interconnectiviteit en interoperabiliteit niet ten goede komt en dialoog bemoeilijkt.⁵⁴ Tevens lijkt Nederland initiatieven om internationale samenwerking te bevorderen, zoals het INTERREG, binnen de Benelux vooralsnog niet te benutten. Hierin kunnen Europese krachten gebundeld worden om de innovatiekracht voor de digitalisering van de energiesector te stimuleren. Diversificatie van energie draagt namelijk in grote mate bij aan de Nederlandse energiezekerheid.⁵⁵ Er is vooralsnog een grote verscheidenheid aan initiatieven, organisaties en actoren in de Benelux, waardoor het inzicht in de aanwezige kennis en samenwerkingsmogelijkheden wordt beperkt.

Afhankelijkheid van fossiele brandstoffen: Russisch gas in de Europese Unie

De Nederlandse economie is, tot op heden, een van de meest CO_2 - en fossiele brandstof-intensieve economieën in de wereld volgens het Internationaal Energieagentschap. Door een dalende productie en onzekere vooruitzichten van schaliegas wordt de gasvoorziening van Nederland een uitdaging. Hoewel de economische voordelen van schaliegas groot zijn, zorgden vervuiling van waterbronnen en seismische effecten ervoor dat het boren naar schaliegas niet meer is toegestaan. Tussen 2012 en 2018 is de winning van aardgas meer dan gehalveerd. Hierdoor is Nederland sinds april 2018 gas-importeur geworden.⁵⁶ In maart 2018 nam het kabinet het besluit om de winning van aardgas in het Groningenveld af te bouwen. Dat jaar was tevens het eerste handelstekort in aardgas een feit, en was Nederland voor het eerst in zijn

52 Arash Aazami en John Post, "Digitalisering in Het Energielandschap: Hoe digitalisering onze energievoorziening transformeert, en welke kansen vandaag voor het grijpen liggen" (s.l., Topsector Energie: 2017), 28, https://www.topsectorenergie.nl/sites/default/files/uploads/Algemeen/Rapport%20-%20Digitalisering%20in%20het%20energielandschap%20webversie_0.pdf.

53 'Grip op data cruciaal voor energietransitie', (Den Haag, Rathenau Instituut: 2019) <https://www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/grip-op-data-cruciaal-voor-energietransitie>, geraadpleegd op 21 maart 2020.

54 Aazami, "Digitalisering in Het Energielandschap", 26.

55 G. Reijn, "Op naar een schonere toekomst met onze energie- maar elk Europees land pakt dit anders aan", De Volkskrant, 6 februari 2019; 'Luxembourg 2020- Analysis', *International Energy Agency*, maart 2020, <https://www.iea.org/reports/luxembourg-2020>, geraadpleegd op 06 april 2020.

56 "In- en Uitvoerwaard van Gas", CBS, 12 maart 2019, <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2019/11/in-en-uitvoerwaarde-van-aardgas>, geraadpleegd op 17 april 2020.

geschiedenis netto-importeur van aardgas.⁵⁷ De import van gas komt met name uit Noorwegen en Rusland, en is tussen 2012 en 2018 ruimschoots verdubbeld.

Naast de economische dimensie heeft het importeren van aardgas een geopolitieke dimensie. Nog meer dan bij andere energiebronnen blijft gas door het vervoer via pijpleidingen en langlopende contracten gevoelig voor politieke inmenging. De markt van andere fossiele energievormen, zoals aardolie, is door het transport via containerschepen volatieler. Om Nederlandse en Europese energievoorzieningszekerheid te kunnen waarborgen zijn diversiteit van aanbieders en goede bilaterale en trilaterale relaties van belang.

Opportunities

Nederlands-Duitse systeemintegratie, duurzame waterstof en EU-brede samenwerking

De open markt, de geïntegreerde toeleveringsketens en de gunstige geografische ligging zorgen ervoor dat Nederland een belangrijke rol kan spelen in de wereldwijde energiehandel.⁵⁸ Hoewel een nationale energietransitie cruciaal is in de mondiale overgang naar een circulaire wereldeconomie, is voor een tijdige, betrouwbare en betaalbare energietransitie ook nauwere samenwerking binnen de EU nodig. Om het doel van een koolstofarme energievoorziening in 2050 te verwezenlijken is een Nederlands-Duitse integratie van elektriciteits- en gasnetten een essentiële stap.⁵⁹ De eerste initiatieven om een Europees waterstofnet op te zetten, wat essentieel is in de transitie naar een circulaire economie, zijn al opgekomen. Echter, zijn deze initiatieven nog niet concreet en moet Nederland inzetten op uitvoering van deze samenwerkingsverbanden. Het is namelijk belangrijk om schommelingen in de productie en beschikbaarheid van zonne- en windenergie op de Europese markt tegen te gaan. De opkomst van een waterstofnet vergt slechts kleine aanpassingen van het al bestaande gasnet. Tevens zullen investeringskosten dalen zodra de benodigde technologie voor de energietransitie zich verder ontwikkelt. Dit kan gestimuleerd en versneld worden door het opzetten van grootschalige energie-transitieprojecten met een grensoverschrijdende aanpak. Een langdurige samenwerking tussen de Nederlandse en Duitse private sector zal een dergelijke kostendaling ten goede komen.⁶⁰

Om dit mogelijk te maken moet Nederland zijn elektriciteitsnetwerk buiten de grenzen versterken door systeemintegratie van elektriciteit- en gasnetten. Dit kan worden bewerkstelligd door het creëren van een export route van op zee opgewekte windenergie.⁶¹ Specifieke technologieën voor de energiesector waarbij Nederland en Duitsland beide kunnen profiteren van een

57 “Voor het eerst netto importeur: Nederland betaalt ruim €2 miljard meer aan aardgas dan het verdient met export”, *Business Insider*, 12 maart 2019, <https://www.businessinsider.nl/nederland-netto-importeur-aardgas/>, geraadpleegd op 15 maart 2020.

58 “The Netherlands - Countries & Regions”, Internationaal Energieagentschap.

59 “TenneT and Gasunie Present ‘Infrastructure Outlook 2050’”, TSCNET Services, 15 februari, 2019, <https://www.tscnet.eu/tennet-and-gasunie-present-infrastructure-outlook-2050/>, geraadpleegd op 20 april 2020.

60 “Systeemintegratie Belangrijk Om Klimaatdoelen Te Halen”, TenneT.

61 “The Netherlands - Countries & Regions”, Internationaal Energieagentschap.

grensoverschrijdende aanpak zijn bio-energie, “slimme” elektriciteitsnetten (*smart grids*), mobiliteit, opslag, waterstof en verwarming.⁶² Naast een intensievere samenwerking is het ook wenselijk om *best practices* uit te wisselen. Terwijl Duitsland kan leren van de ruimere beschikbaarheid van financiële middelen voor onderzoek en ontwikkeling in een vroeg stadium, kan Nederland leren van de gestructureerde en strategische beleidsaanpak van Duitsland. Deze is wereldwijd toonaangevend op het gebied van R&D-investeringen in hernieuwbare energie.⁶³

De bestaande gasinfrastructuur in Europa kan gebruikt worden voor een grootschalige transitie naar waterstof en CO₂-opvang en -afvang.⁶⁴ Dit vereist een geïntegreerde Europese markt vanwege mogelijkheden tot opschaling en de algehele versterking van de positie van bedrijven binnen deze markt. Nederland kan met zijn expertise op deze markt in de voorste linies opereren.⁶⁵ In december 2019 kondigde de nieuwe Europese Commissie haar *European Green Deal* aan. Centraal binnen deze Europese klimaatwet staat het voornemen om de doelstelling van CO₂-neutraal zijn in 2050 voor alle lidstaten juridisch bindend te maken. Nederland moet zich in het Europees Parlement achter dit voorstel scharen. Het is namelijk gunstiger voor de Nederlandse industrie wanneer andere Europese bedrijven niet goedkoper kunnen produceren met vervuilende productiemethoden. Omdat op dit moment slechts de contouren van het voorstel bekend zijn, is er ruimte om met de Europese Commissie mee te denken.

Digitalisering binnen energie en de internationale rol van Nederland

Door digitalisering in de energiesector kunnen aangeboden diensten beter worden aangepast aan individuele behoeftes. Dit gaat met behulp van algoritmes die berekenen hoe zo effectief mogelijk energie kan worden bespaard. Het energiebedrijf van de toekomst zal dus steeds meer kenmerken van een IT-bedrijf bevatten.⁶⁶ Het huidige *data governance*-model van de Rijksoverheid is niet in staat om de energietransitie te faciliteren omdat er in de beschikbare data nog te weinig gebruik wordt gemaakt van energiedata.⁶⁷ Veilige energie-infrastructuur moet hoog op de beleidsagenda komen te staan om de nationale veiligheid te waarborgen. De partijen die een rol spelen in deze infrastructuur moeten daarom investeren in de kennis die nodig is voor de ontwikkeling van een veilig energienetwerk. Kunstmatige Intelligentie, software en algoritmes zijn geen neutrale technologieën: de waarden waarop ze gebaseerd zijn worden bepaald door verscheidene programmeurs.⁶⁸ Met een EU-breed *cyber security* beleidskader dat zich specifiek richt op digitale energie-infrastructuur kan er grip komen op de technologieën die de levens van EU-burgers sterk zullen beïnvloeden.

62 Braun, *Energy R&D Made in Germany*, 54-57.

63 Ibidem, 17-24.

64 “TenneT and Gasunie Present ‘Infrastructure Outlook 2050’”, TSCNET Services, 15 februari, 2019, <https://www.tscnet.eu/tennet-and-gasunie-present-infrastructure-outlook-2050/>, geraadpleegd op 20 april 2020.

65 “Nederland Positioneren Als Nieuwe Waterstof-Hub in Europa”, TNO, 14 juli 2020, <https://www.tno.nl/nl/tno-insights/artikelen/nederland-positioneren-als-waterstof-hub-noordwest-europa/>, geraadpleegd op 15 april 2020.

66 Aazami, “Digitalisering in Het Energielandschap”, 6-8.

67 ‘Grip op data cruciaal voor energietransitie’, Rathenau Instituut.

68 Aazami, “Digitalisering in Het Energielandschap”, 24.

Er moet worden ingezet op internationale samenwerking in digitale duurzame projecten. Samenwerking met de Benelux op het gebied van digitalisering van energie voor een hogere energie-efficiëntie en flexibiliteit is wenselijk om zo Nederlandse duurzame economische groei te behouden. Invoering van een universele energie standaard is van belang om internationale samenwerking mogelijk te maken, en zal zorgen voor een versnelling van ontwikkeling en vooruitgang.⁶⁹

Afhankelijkheid van fossiele brandstoffen: Russisch gas in de Europese Unie

Het ministerie van Buitenlandse Zaken moet de oostelijke Europese lidstaten blijven verzekeren dat Nederland zich inzet voor een gezamenlijke Europese energiepolitiek. Zo kan *Nord Stream 2* onder het gemeenschappelijk Europees beleid *Third Energy Package* worden geplaatst, waarmee argwaan wordt weggenomen. De *Third Energy Package* voorziet namelijk in het voorkomen van monopolievorming van energieleveranciers op door hun gebruikte transmissienetwerken en strengere criteria voor onafhankelijke energiemarkt waakhonden. Daarnaast zorgt het *Third Energy Package* voor de oprichting van het Agentschap voor de samenwerking tussen energieregulators (ACER), grensoverschrijdende samenwerking en verbeterde consumentenrechtenbescherming.⁷⁰

Threats

Nederlands-Duitse systeemintegratie, duurzame waterstof en EU-brede samenwerking

Een geïntegreerde energiemarkt versterkt onderlinge afhankelijkheden. Een onevenwichtige productie van duurzame energie in onze buurlanden heeft namelijk directe gevolgen voor de handel in elektriciteit, elektriciteitsproductie en de daarmee samenhangende CO₂-uitstoot in Nederland. De concurrentiekracht van de Nederlandse industrie is hierdoor afhankelijk van de ontwikkeling van nieuwe kansen voor export en toegang tot betaalbare energievoorzieningen.⁷¹ Om concurrentie met niet-Europese landen aan te kunnen stelt de Commissie een *Carbon Border Tax* in op goederen die geïmporteerd worden naar de EU.⁷² Echter is een efficiënt *Carbon Border*-mechanisme complex en politiek gevoelig. De Commissie focust daarom op koolstofintensieve- en aan handel blootgestelde sectoren, maar het is lastig om hier een harde lijn in te trekken. Tevens leiden energieprijverschillen niet noodzakelijk tot een verplaatsing van energie-intensieve productie naar buiten de EU. Nederland moet binnen de EU daarom niet pleiten voor een *Carbon Border*-grensmechanisme, maar voor de uitvoering van maatregelen om de ontwikkeling van een concurrerende koolstofarme industrie in Europa op gang te brengen.⁷³

69 Aazami, "Digitalisering in Het Energielandschap", 24.

70 Europese Commissie, *Third energy package* (versie 16 maart 2020) https://ec.europa.eu/energy/topics/markets-and-consumers/market-legislation/third-energy-package_en.

71 Geuns "Effective Dutch Climate Measures Require an International Approach", 4-7.

72 Europese Commissie, A European Green Deal (versie 16 maart 2020), https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en, geraadpleegd op 20 maart 2020.

73 Ben McWilliams en Georg Zachmann, "A European Carbon Border Tax: Much Pain, Little Gain", 5 *Bruegel Policy Contribution*, (versie 5 maart 2020), 15, 16, <https://www.bruegel.org/2020/03/a-european-carbon-border-tax-much-pain-little-gain/>.

Digitalisering binnen energie en de internationale rol van Nederland

De consequenties van digitalisering in de energiesector betreffen niet alleen het vraagstuk rondom privacy, maar hebben ook betrekking op de kwetsbaarheid en de nationale veiligheid die ontstaan door geautomatiseerde systemen. Niet alleen kunnen de gedigitaliseerde systemen slachtoffer worden van moedwillige verstoringen zoals cyberaanvallen, maar ook het steeds verder ontwikkelde en onvoorziene gedrag van geautomatiseerde systemen geven reden tot zorgen.⁷⁴

Afhankelijkheid van fossiele brandstoffen: Russisch gas in de Europese Unie

Met de komst van Russisch gas via *Nord Stream 2* is de vrees ontstaan dat West-Europa afhankelijk wordt van Rusland. Daarnaast is er ongerustheid of de pijplijn de energietoevoer van Oost-Europa ondermijnt, waarmee de economische stabiliteit van de Europese Unie in gevaar wordt gebracht. De annexatie van de Krim in 2014 door Rusland en de geschiedenis van gasconflicten tussen Oost-Europa en Rusland blijft voor spanningen zorgen.⁷⁵ Oostelijke lidstaten binnen de Europese Unie zijn vanwege hun geografie en geschiedenis afhankelijk van Russisch gas voor gebruik en transitinkomsten. Door de opkomst van extra capaciteit van *Nord Stream 2* verslechtert de transitpositie van Polen, Slowakije, Tsjechië en Oekraïne. Hiermee vermindert de wederzijdse afhankelijkheid in het voordeel van Rusland.⁷⁶ Nederland bevordert deze tendens doordat er meerdere West- en Centraal-Europese bedrijven meewerken aan de aanleg van deze pijplijn, zoals Shell. Ondanks dat dit private partijen zijn wordt Nederland hier wel diplomatiek op aangesproken. Echter zal Nederland gebruik maken van Russisch aardgas tot dit aangevuld kan worden met hernieuwbare energie om te kunnen voorzien in onze energiebehoeften. Het energievraagstuk draagt derhalve bij aan de spanningen tussen de oostelijke en westelijke lidstaten in Europa.

74 "Digitalisering zet betrouwbaarheid stroomvoorziening onder druk", Energie Nederland, 16 maart 2018, <https://www.energie-nederland.nl/betrouwbaarheid-stroomvoorziening-onder-druk-digitalisering/>, geraadpleegd op 22 maart 2020; Jan Jaap de Graeff et al., *Stroomvoorziening onder digitale spanning* (Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, 2018), 17-21, https://www.rli.nl/sites/default/files/stroomvoorziening_onder_digitale_spanning_rli_advies.pdf.

75 Voor een lijst met Russische gasconflicten zie: Rem Korteweg, 'Energy as a tool of foreign policy of authoritarian states, in particular Russia', (Brussel, European Parliament Think Tank, 2018) 15, 16. [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EXPO_STU\(2018\)603868](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EXPO_STU(2018)603868), geraadpleegd op 17 april 2020.

76 Ausrine Armonaite, "The Energy Security Challenge in Central and Eastern Europe", (Brussel, Nato Parliament Assembly, 2018), 3-5, <https://www.nato-pa.int/document/2018-energy-security-armonaite-report-175-esctd-18-e-rev-1-fin>, geraadpleegd op 17 april 2020.

3. GRONDSTOFFEN

Toeleveringsketens van verschillende materialen en grondstoffen leveren een belangrijke bijdrage aan de Nederlandse economie en vormen, tezamen met energie, de hoofdingrediënten van duurzame economische groei in Nederland. Zodoende is het van belang dat Nederland zich de komende jaren strategisch positioneert in de betreffende toeleveringsketens voor een duurzame en veerkrachtige economie.

De wereldeconomie is aan het veranderen. Economische middelen worden in toenemende mate ingezet om politieke doelen te behalen en de principes van vrijhandel zijn hier vaak het slachtoffer van. Een evident voorbeeld hiervan is de handelsoorlog tussen China en de Verenigde Staten. Een markt waar deze geopolitieke trends zich prominent voordoet is die van de grondstoffenmarkt. Met de huidige geglobaliseerde wereldeconomie en internationale productie van grondstoffen kan dit ook significante gevolgen met zich meebrengen voor de duurzame economische groei van Nederland. Het veiligstellen van grondstoffen en halffabricaten is geen eenvoudige kwestie. Hoewel de verregaande verwevenheid van de Nederlandse economie met de wereldeconomie een complex en ondoorzichtig netwerk van afhankelijkheden heeft gecreëerd, is de toevoer van materialen uiteindelijk terug te leiden naar een klein aantal dominante landen, waaronder China, Rusland, en de Democratische Republiek Congo.⁷⁷ De afhankelijkheid van dit kleine aantal dominante spelers brengt een reëel risico op disrupties met zich mee.

Disrupties in de toevoer van grondstoffen vormen op korte termijn een gevaar voor de Nederlandse maakindustrie en zullen onder andere negatieve gevolgen hebben voor de metaalproductie-, transportmiddelen-, elektronische en elektrische apparatenindustrie. Daarnaast leidt een schaarste tot een prijsstijging van materialen. Dit heeft invloed op de beschikbaarheid van alledaagse producten voor consumenten en het bedrijfsleven, zoals consumentenelektronica en industriële machines.

De wereldwijde ongelijke verdeling van grondstoffen werkt niet enkel destabiliserend in de wereldeconomie, maar ook op interstatelijk en intra-statelijk niveau. De aanwezigheid en rijkdom van grondstoffen kan resulteren in interne conflicten tussen gewapende groepen. Deze conflicten worden gefinancierd en gecontinueerd door de illegale handel van de aanwezige grondstoffen. Dit vormt een direct gevaar voor de lokale bevolkingsgroepen. Daarnaast is dit problematisch voor Nederland, omdat dit effect heeft op de leveringszekerheid van grondstoffen

⁷⁷ Europese Commissie, *Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the 2017 list of Critical Raw Materials for the EU* (Brussel, 2017): 4-7, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52017DC0490>.

en halffabricaten en zodoende indirect een gevaar vormt voor de Nederlandse nationale veiligheid.

Ook de energietransitie, waarvan de EU de ambitie heeft om voorop te lopen, kan van enorme invloed zijn op materiaalgebruik en productieprocessen wereldwijd. Om internationaal concurrerend te blijven en aan klimaatdoelstellingen te voldoen zal het Nederlandse energieverbruik drastisch moeten veranderen. In de zoektocht naar alternatieve energiebronnen bestaan echter nog veel onzekerheden. Zeker de gevolgen voor de vraag naar materialen zoals platina, lithium, koper, en zeldzame aardmineralen zijn moeilijk in te schatten. Als er door schaarste tekorten ontstaan of de prijzen van deze materialen stijgen, dan brengt dit een spoedige energietransitie in gevaar. Dit zal ook gevolgen hebben voor de beschikbaarheid voor consumentengebruik van alledaagse zaken zoals elektronica, waar deze materialen tevens voor gebruikt worden.

Vanwege de verschillende belanghebbenden en conflicterende interesses is het noodzakelijk om een lange termijn strategie te ontwikkelen met het doel om de leveringszekerheid van grondstoffen en halffabricaten veilig te stellen. Betreffende het waarborgen van de continuïteit en de groei van de Nederlandse duurzame economie speelt de diversificatie van zowel de toevoer en efficiëntie in het gebruik van grondstoffen en materialen, als het aangaan van strategische partnerschappen op internationaal niveau in de private en publieke sector een belangrijke rol.

Strengths

Positie Nederland in de waardeketens

Nederland is een open handelsland met een gunstige geografische ligging, zoals bijvoorbeeld de vele verschillende handelsstromen die door ons land lopen. Als gevolg hiervan zijn Nederlandse bedrijven in tal van industrieën vertegenwoordigd. Door de verregaande globalisering van de wereldeconomie is veel productie wereldwijd verspreid en zijn productieketens gefragmenteerd geraakt.⁷⁸ Desondanks staan veel Nederlandse bedrijven bovenaan de waardeketen. Ondanks dat de productie elders plaatsvindt, zijn veel ontwerpen en intellectuele eigendommen namelijk nog steeds afkomstig uit Nederland.⁷⁹ Deze positie maakt dat Nederlandse bedrijven, samen met internationale partners in dezelfde positie, relatief veel macht kunnen uitoefenen binnen de ontstane waardeketens. Dit geldt vooral voor de middelgrote en grote bedrijven die veelal internationaal opereren. Hierdoor kunnen ze relatief veel invloed uitoefenen op de rest van het productieproces. Denk hierbij aan het aansturen op een efficiënter gebruik van grondstoffen en het ontwikkelen van een circulaire economie. Indien er minder grondstoffen worden gebruikt, of als er wordt ingezet op hergebruik, neemt de afhankelijkheid van derde landen op het gebied

⁷⁸ World Trade Organization et al., *Global Value Chain Development Report 2019* (Geneve, 2019): 11-14.

⁷⁹ Marjolijn Jaarsma en Khee Fung Wong, "The Netherlands' participation in global value chains", *Dutch Trade in Facts and Figures: Export, investment and employment* (Den Haag: CBS, 2019): 97, 105.

van grondstoffen af. Dit draagt bij aan het behouden van een duurzame economische groei in Nederland.

Europese regelgeving

Ook de Europese Unie heeft al een stap gezet richting transparantie in de toeleveringsketens, namelijk op het gebied van mineralen afkomstig uit conflictgebieden. De EU bracht hier in 2017 een rapport over uit met de doelstelling om per 1 januari 2021 bedrijven op de Europese markt te laten aantonen dat er geen invoer plaatsvindt van grondstoffen uit conflictgebieden.⁸⁰ Hierdoor wordt de toeleveringsketen opgesplitst en wordt er per onderdeel uiteengezet welke mineralen worden gebruikt en wie de toeleveranciers zijn.

Weaknesses

Onoverzichtelijke toevoer van grondstoffen

Een groot deel van de Nederlandse import bestaat uit halffabricaten en eindproducten.⁸¹ De initiële verwerking van de genoemde kritieke grondstoffen in deze producten vindt veelal elders plaats. Dit heeft als belangrijk gevolg dat de leveringszekerheid vaak minder inzichtelijk wordt. Vooral MKB-bedrijven kunnen soms moeilijk nagaan welke productiestappen de gebruikte halffabricaten hebben ondergaan en waar de grondstoffen van deze producten uiteindelijk vandaan komen. Door de import van deze reeds verwerkte grondstoffen in de vorm van producten en halffabricaten is Nederland onderhevig aan afhankelijkheden ten opzichte van belangrijke handelspartners. Dit zijn voor een deel belangrijke bondgenoten zoals Duitsland (29%), België (22%), en andere EU landen (~15%).⁸² In eerste instantie lijkt de afhankelijkheid dus vooral te bestaan bij buurlanden. Wanneer de afhankelijkheden van onze belangrijke partners in hun plaats echter verder herleid worden naar het bronland van de onverwerkte grondstof blijkt dat de EU als geheel vaak afhankelijk is van een kleine groep dominante spelers.⁸³ Voor de grondstoffen die door de Europese Commissie aangemerkt zijn als kritiek zijn dit vaak China, Rusland en de Democratische Republiek Congo.⁸⁴ Ook komen er uit China tevens relatief veel halffabricaten (21%).⁸⁵ Een verstoring van de toelevering van grondstoffen in één van deze landen zal dus verstrekende gevolgen hebben voor de Nederlandse economie. Door de verwevenheid van de economie is het voor het de meeste MKB-bedrijven echter slechts in beperkte mate mogelijk om potentiële knelpunten in beeld te brengen en hier adequaat

80 Europese Unie, "Regulation (EU) 2017/821 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2017 laying down supply chain due diligence obligations for Union importers of tin, tantalum and tungsten, their ores, and gold originating from conflict-affected and high-risk areas", Official Journal of the European Union 130, no1(2017), 5, <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/821/oj>.

81 Ton Bastein and Elmer Rietveld, *Materialen in de Nederlandse economie. Een kwetsbaarheidsanalyse*, (Delft: TNO, 2015): 15.

82 Ibidem: 16-17.

83 U.S. Geological Survey, *Mineral Commodity Summaries 2020*, (Virginia, 2020), <https://pubs.usgs.gov/periodicals/mcs2020/mcs2020.pdf>.

84 Europese Commissie, *Communication from the Commission to the European Parliament*, 4-7.

85 Bastein, *Materialen in de Nederlandse economie*, 16.

op in te spelen.⁸⁶ De urgentie achter het waarborgen van leveringszekerheid van verschillende materialen en producten is in het Nederlandse bedrijfsleven dan ook niet altijd dermate aanwezig dat het vanzelfsprekend lijkt om hier als overheid een faciliterende positie over in te nemen.

Opportunities

Transparantie in de toeleveringsketen en ontwikkeling van een circulaire economie

Nederland moet inzetten op de creatie van meer transparantie in de toeleveringsketen. Dit zorgt voor een tijdige indicatie in geval van een dreigend tekort, waardoor de overheid, maar ook private partijen, vroegtijdig kunnen ingrijpen. Het op deze manier vergroten van de leveringszekerheid van grondstoffen vormt een belangrijke stap richting het veiligstellen van Nederlands duurzame economische groei.

Nederland moet ernaar streven om het systeem van de Europese Unie, waarbij er transparantie aangebracht wordt in de toelevering uit conflictgebieden, verder te trekken dan alleen mineralen en ook andere grondstoffen mee te nemen. Voor *best practices* kan er hiervoor worden gekeken naar Duitsland, die dit al heeft geïmplementeerd. Duitse bedrijven moeten jaarlijks een publiek rapport publiceren waarin zij aangeven wat de herkomst van de door hen gebruikte grondstoffen is.⁸⁷

Nederland kan dit Duitse systeem als leidraad gebruiken voor de opzet van een publiek-private samenwerking waarmee transparantie wordt gecreëerd. De overheid kan hierbij een faciliterende rol nemen, maar het bedrijfsleven is verantwoordelijk voor de uitvoering. Vergrote transparantie kan tevens bereikt worden door het verder intensiveren van samenwerkingsverbanden tussen de Nederlandse en Duitse grondstoffenmarkten. Deze samenwerking is namelijk al groot, de Duitse industrie neemt omstreeks de helft van de Nederlandse halffabricaten af.⁸⁸ Om transparantie te bereiken geniet het de voorkeur om deze maatregelen gefaseerd in te voeren. Eerst nationaal, met de *best practices* van Duitsland, dan bilateraal door samenwerkingsverbanden met buurlanden aan te gaan en tot slot in Europees verband. Bovendien is meer transparantie in de waardeketen van de grondstoffenmarkt in lijn met de doelstellingen van de Europese *Green Deal*, omdat een toename van doelbewuste import en export van relatief 'schonere' grondstoffen mogelijk wordt. Transparantie schept immers meer duidelijkheid over de exacte herkomst van grondstoffen in halffabricaten en eindproducten. De rol van de overheid in dit proces kan bestaan uit het creëren van prikkels, zoals subsidies of quota's voor bedrijven die hierin initiatief nemen.

86 Hans Schoolderman en Rob Mathlener, *Minerals and metal Scarcity in Manufacturing: the Ticking Timebomb*, (Pwc: 2011) 8, https://www.pwc.com/ua/en/industry/metal_mining/assets/impact_of_minerals_metals_scarcity_on_business.pdf.

87 Bundesregierung Deutschland, *Rohstoffstrategie Der Bundesregierung: Sicherung einer nachhaltigen Rohstoffversorgung Deutschlands mit nichtenergetischen mineralischen Rohstoffen* (Berlin: BMWi: 2019), 29-33, https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Publikationen/Industrie/rohstoffstrategie-der-bundesregierung.pdf?__blob=publicationFile&v=4.

88 Sarah Creemers, Marjolijn Jaarsma en Alex Lammertsma, eds., *Internationaliseringsmonitor Duitsland 2020-1* (Den Haag: CBS, 2020) 55, <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2020/13/internationaliseringsmonitor-2020-eerste-kwartaal>.

De overheid kan het bedrijfsleven stimuleren met het aansturen op efficiënter grondstoffengebruik en het ontwikkelen van een circulaire economie door deze hervormingen te stimuleren via duurzame partnerschappen tussen de private en publieke sector. Een goed voorbeeld hiervan is de *Dutch Sustainable Growth Coalition*, met de *think circular* campagne.⁸⁹ Middels aanbestedingscontracten kan efficiënter gebruik worden aangemoedigd en zelfs worden afgedwongen. Tevens kunnen met deze wijze van private *governance* maatschappelijke misstanden in de grondstoffensector aan de kaak worden gesteld.

Threats

Onzekerheid in de toekomstige vraag naar grondstoffen

De wereldwijde transitie naar een circulaire economie heeft grote gevolgen voor de beschikbaarheid van en vraag naar grondstoffen, omdat veel duurzame technologieën erg grondstof-intensief zijn. Denk bijvoorbeeld aan het opwekken van wind- en zonne-energie en omzetten van energie.⁹⁰ De verwachting is dat de vraag naar grondstoffen benodigd voor windenergie en zonnecellen minimaal zal verdubbelen.⁹¹ Tevens zal de vraag naar materialen in het kader van energieopslag en energieconversie toenemen. De exacte ontwikkeling van de vraag is hierbij zeer afhankelijk van technologische innovaties en de implementatie hiervan. Voor een aantal kritieke materialen behoort een vertienvoudiging van de vraag echter tot een aannemelijk scenario.⁹² Welke technologieën uiteindelijk rendabel en op grote schaal toepasbaar zijn valt lastig te voorspellen.⁹³

Doordat Nederland zelf een relatief kleine afzetmarkt voor grondstoffen vormt is het moeilijk om een sturende rol te spelen in de huidige ontwikkeling. Desalniettemin zullen deze ontwikkelingen enorme gevolgen hebben voor de haalbaarheid van de energietransitie. Daarnaast bevatten zowel consumentgerichte elektronica als industriële machines deze materialen. Op den duur kunnen deze twee toepassingen met elkaar gaan concurreren, waardoor beide een tekort aan deze materialen gaan ondervinden.⁹⁴ Gezien deze grote onzekerheid, en de mogelijke gevolgen voor de energietransitie en alternatieve toepassingen, is het belangrijk om de ontwikkelingen goed in de gaten te houden en een flexibele positie in te nemen. Een transparante keten draagt hier in sterke mate aan bij.

89 Dutch Sustainable Growth Coalition, *Transitioning towards a circular economy*, 21 februari 2018, https://www.dsgc.nl/nl/werk/projects/received/2018-02-21/11-41-44_heineken_transitioning-towards-a-circular-economy.

90 Ministerie voor Infrastructuur en Waterstaat, Ministerie van Economische Zaken, *Nederland Circulair in 2050: Rijksbreed programma Circulaire Economie* (Den Haag, 2016).

91 Danielle La Porta Arrobas et al., *The Growing Role of Minerals and Metals for a Low Carbon Future* (Washington D.C.: World Bank Group, 2017) xi-xiii.

92 Ibidem.

93 Marjolein de Ridder, *The Geopolitics of Mineral Resources for Renewable Energy Technologies* (Den Haag: The Hague Centre for Strategic Studies, 2013) 7-8.

94 Katarina Kertysova et al., *Policy Paper: Energy Transition and Demand for Raw Materials* (Den Haag: The Hague Centre for Strategic Studies, 2017) 2.

Schaarste door geopolitieke spanningen

Toenemende geopolitieke spanningen kunnen op termijn een schaarste in grondstoffen veroorzaken. Niet zozeer omdat deze grondstoffen opraken, maar omdat ze niet meer geleverd worden. Zo heeft de invloedrijke Chinese econoom Li Daokui recent gesuggereerd om China's overwicht op de export van antibiotica als politiek middel in te gaan zetten.⁹⁵ Deze spanningen tussen statelijke actoren uit zich niet alleen op bilateraal niveau, ook multilaterale instituties staan onder druk. Hierdoor wordt het steeds lastiger om internationale akkoorden en maatstaven vast te stellen, en tevens hierop toe te zien. Zo heeft de WTO in het verleden meerdere malen ingegrepen in handelsconflicten met betrekking tot grondstoffen. De toekomst van de WTO staat op dit moment echter op losse schroeven.⁹⁶ Tegelijkertijd is een trend van grondstof-nationalisme zichtbaar.⁹⁷ Zowel opkomende als ontwikkelde economieën trachten hun nationale grondstoffen te beschermen en werpen hiertoe barrières op, uiteendlopend van het instellen van exportquota en tarieven tot het nationaliseren van complete sectoren.⁹⁸

Daarnaast kan de ongelijke geografische verdeling van grondstoffen tussen naties bijdragen aan internationale instabiliteit, zowel op interstatelijk als intra-statelijk niveau. Met name in staten met een minder ontwikkelde rechtsstaat en met socio-economische problemen kan de aanwezigheid van grondstoffen bijdragen aan conflicten. Behalve dat de belangen van de Nederlandse bedrijven worden aangetast, presenteren deze conflicten ook een reëel risico voor de (nationale) veiligheid van zowel de EU als Nederland.

95 Didi Tang, "China threat to halt US antibiotics supply", The Sunday Times, 11 maart 2019, <https://www.thetimes.co.uk/article/china-threat-to-halt-us-antibiotics-supply-36tm2v2xp>.

96 Braz Baracuhy, "Running into a Brick Wall: The WTO Doha Round, Governance Gap and Geopolitical Risks", *Global Policy* 3, no 1, (februari 2012), 108.

97 De Ridder. *The Geopolitics of Mineral Resources for Renewable Energy Technologies*, 12-16.

98 "Resource Nationalism Rises in 30 Countries: DRC joint highest risk with Venezuela", Verisk Maplecroft Analytics, 21 maart 2019, <https://www.maplecroft.com/insights/analysis/resource-nationalism-rises-30-countries/>.

4. MILITAIRE SAMENWERKING

Nederland en Europa bevinden zich midden in een veranderende wereld en verslechterende veiligheidsomgeving. In de huidige veiligheidscontext ontstaan voortdurend nieuwe dreigingen en technologieën waardoor Europa steeds kwetsbaarder wordt. Deze bedreigingen zijn onder andere het opkomend gevaar van cyberaanvallen, hybride oorlogvoering en een veranderende positie van de NAVO. Een Europees leger mag nog ver weg zijn, maar er wordt wel toenemend benadrukt dat Europa een strategische autonomie moet ontwikkelen waardoor het zo min mogelijk afhankelijk wordt van derde landen.⁹⁹ Een sterk Europa op veiligheidsgebied is nodig om de nationale veiligheid van Nederland te garanderen. Kortom, er is een Europa nodig dat verantwoordelijkheid neemt voor zijn eigen veiligheid.¹⁰⁰

Gezien succesvolle bilaterale samenwerkingen met onder andere België, Noorwegen en Duitsland, is verdere samenwerking in Europees verband een logische vervolgstap. Nederland vraagt specifiek aandacht voor meer gerichte capaciteitsontwikkeling, coherentie tussen de verschillende initiatieven met andere EU-landen en een meer outputgeoriënteerde manier van werken binnen de Europese samenwerking, waarbij specifieke doelen en duidelijke tijdslijnen worden gesteld om concrete resultaten te behalen.¹⁰¹ Om deze reden worden de *Permanent Structured Cooperation* (PESCO) projecten besproken, en de kansen voor Nederland in deze samenwerking op het gebied van maritiem, ruimtevaart en systemen. Door middel van PESCO kan er een militaire ‘basiscapaciteit’ op Europees niveau worden gecreëerd. Daarbij kunnen PESCO projecten bijdragen aan de economische groei in Nederland en de Nederlandse industrieën stimuleren. Actieve deelname aan projecten, zoals in de marine-industrie, kan de Nederlandse economie ten goede komen.

Daarnaast komt de samenwerking tussen de EU en de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) aan bod. Nederland is voorstander van het versterken van verdere Europese defensiesamenwerking, maar is wel van mening dat deze complementair moet zijn aan de NAVO en duplicatie van capaciteiten moet worden voorkomen. Wanneer het doel echter is om een strategisch autonoom Europa te creëren, dan moet een nieuwe afweging worden gemaakt tussen zuinig omgaan met de aanwezige beperkte middelen of overgaan tot de nodige duplicatie ervan. Alleen zo kan er in een veranderende wereld een militair sterker Europa worden ontwikkeld dat de Nederlandse en Europese veiligheid kan waarborgen.

99 European Defence Agency, “2018 CDP Revision: The EU Capability Development Priorities”, (28 juni 2018): 4, <https://www.eda.europa.eu/docs/default-source/eda-publications/eda-brochure-cdp>.

100 Minister Bijleveld-Schouten, “Kamerbrief met reactie over een Europese krijgsmacht van en voor Europeanen”, (29 mei 2019): 2, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/05/29/kamerbrief-met-reactie-over-een-europese-krijgsmacht-van-en-voor-europeanen>.

101 Ibidem, 2-3.

Strengths

Voortrekkersrol

Op het gebied van defensie neemt Nederland een voortrekkersrol in internationale samenwerkingen. Zo is het eerste project onder PESCO, *Military Mobility*, operationeel actief geworden onder leiding van Nederland. Het project had tot doel om grensoverschrijdend militair transport binnen Europa te vereenvoudigen.¹⁰² Nederland is een voorstander van verdere Europese defensiesamenwerking, ondanks dat het begrip “strategische autonomie” nogal gevoelig ligt.

Succesvolle bilaterale samenwerkingen

Nederland gaat complete Europese integratie in beginsel uit de weg, maar richt zich vooral op intensieve samenwerking en interoperabiliteit tussen de verschillende krijgsmachten waardoor de effectiviteit toeneemt. Dit wordt al gedaan door middel van bilaterale samenwerkingen op het gebied van maritiem, ruimtevaart en militaire systemen. Zo werkt Nederland met België op maritiem gebied samen binnen het BENESAM initiatief en met Noorwegen op het gebied van ruimtevaart. Hierbij investeren beide landen in kennisopbouw en technologieontwikkeling bij TNO en het Nederlands Lucht- en Ruimtevaartcentrum. Daarnaast werkt Nederland samen met Duitsland op het gebied van gezamenlijke communicatiesystemen om voertuigen, vliegtuigen en radars met elkaar te verbinden.¹⁰³ Naast deze succesvolle bilaterale samenwerkingen heeft Nederland ook met andere EU-lidstaten samenwerkingen onder de paraplu van PESCO.

Ruimtevaartindustrie

In Nederland bestaan reeds verschillende initiatieven die het militaire belang van het ruimtevaart domein onderkennen. Zo wordt er geïnvesteerd in kennisopbouw en technologieontwikkeling bij TNO, het Nederlands Lucht- en Ruimtevaartcentrum en heeft het ministerie van EZK een ‘Space’ missie opgezet dat onder leiding van High Tech Systemen & Materialen verder wordt uitgewerkt in de Kennis- en Innovatie Agenda Veiligheid.¹⁰⁴ Space en satellieten worden ook als aandachtspunt genoemd in de Defensie Industrie Strategie, waarbij het belang van internationale samenwerking wordt onderstreept.¹⁰⁵ De Nederlandse ruimte-industrie kent een omzet van circa 140 miljoen per jaar en kent een sterke positie op het gebied van lasercommunicatie, kleine satellieten en radar- en sensortechnologie.¹⁰⁶ Bovendien heeft Nederland de grootste lucht- en ruimtevaartopleiding van Europa en is de grootste afdeling van het Europees Ruimte Agentschap eveneens in Nederland gevestigd.

102 Ministerie van Defensie, “Eerste stap gezet in Europese Militaire Mobiliteit”, (15 mei 2019), <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2019/05/15/eerste-stap-gezet-in-europese-militaire-mobiliteit>, geraadpleegd op 6 maart 2020.

103 Staatssecretaris Visser, “D-brief project Vervanging Mijnenbestrijdingscapaciteit”, (15 maart 2019): 2, https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2019Z05274&did=2019D10974.

104 Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, “Missies voor het topsectoren- en innovatiebeleid”, (26 April 2019): 60, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2019/04/26/missies>.

105 Ministerie van Defensie, “Defensie Industrie Strategie”, (15 november 2018): 3, <https://www.defensie.nl/downloads/beleidsnota-s/2018/11/15/defensie-industrie-strategie>.

106 Minister Bijleveld-Schouten, “Antwoord op vragen van het lid Bosman over de inzet van Defensie in het ruimtevaartdomein”, (30 augustus 2019): 4, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/kamervragen/detail?id=2019Z15438&did=2019D33515>.

Weaknesses

Een verzwakte NAVO

Volgens Nederland is en blijft de NAVO de hoeksteen van internationale militaire samenwerking. De NAVO heeft echter haar interne problemen.¹⁰⁷ Zo noemde de Franse president Macron de NAVO in november 2019 ‘hersendood’ en blijft de Verenigde Staten hameren op de 2% norm die stelt dat lidstaten minstens 2% van hun bbp moeten investeren in defensie, iets waar slechts enkele lidstaten aan voldoen.¹⁰⁸ Mede vanwege deze mogelijke verzwakking van de NAVO is het verstandig om deze complementaire rol van militaire Europese samenwerking te heroverwegen, waarbij zowel de kosten als de baten van de NAVO worden meegenomen. Zoals benoemd is Nederland voorstander van Europese samenwerking, maar wil het volledige integratie voorkomen, omdat dit schuurt met de soevereiniteit van de lidstaten.¹⁰⁹

Militaire ruimtevaartcapaciteiten

Met name op het gebied van ruimtevaart zijn er zorgen geuit over zowel het feit dat Nederland niet voldoende betrokken zou zijn bij samenwerkingsprojecten omtrent de ruimtevaart als de Nederlandse achterstand op het gebied van het achterhalen van informatie via satellieten.¹¹⁰ Grote internationale spelers zoals de Verenigde Staten, China en Rusland investeren aanzienlijk in (militaire) ruimtevaartprogramma's en beschikken over de grootste satellietprogramma's van de wereld.¹¹¹ Nederland onderkent het strategisch belang en is zich bewust van de noodzaak om verder in te zetten op het militaire belang in de ruimte.¹¹² Deze ontwikkeling onderstreept het belang van een grotere inzet op Europese militaire samenwerking in de ruimte.

Opportunities

Onder PESCO vraagt Nederland specifiek aandacht voor meer gerichte capaciteitsontwikkeling met andere EU-landen. Daarnaast wil Nederland meer coherentie zien tussen de verschillende initiatieven. Bovendien moeten de PESCO projecten een concrete bijdrage leveren aan de effectiviteit van missies en operaties.¹¹³ Hierbij pleit Nederland voor het prioriteren en concretiseren van de projecten op met name militaire mobiliteit, capaciteitsopbouw, militaire

107 Rob de Wijk, “De Navo verkeert in een serieuze leiderschapscrisis”, *Trouw*, 29 november 2019, <https://www.trouw.nl/opinie/de-navo-verkeert-in-een-serieuze-leiderschapscrisis-b5ee4069/>, geraadpleegd op 30 maart 2020.

108 “Funding Nato”, NAVO, 23 maart 2020, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_67655.htm, geraadpleegd op 30 maart 2020.

109 Minister Bijleveld-Schouten, “Kamerbrief met reactie over een Europese krijgsmacht van en voor Europeanen”, (29 mei 2019): 4, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/05/29/kamerbrief-met-reactie-over-een-europese-krijgsmacht-van-en-voor-europeanen>.

110 “Nederland moet zich actiever mengen in de ruimtevaart”, *BNR*, 26 juli 2019, <https://www.bnr.nl/nieuws/wetenschap/10385129/nederland-moet-zich-actiever-mengen-in-de-ruimterace>, geraadpleegd op 6 maart 2020.

111 Minister Bijleveld-Schouten, “Antwoord op vragen van het lid Bosman over de inzet van Defensie in het ruimtevaartdomein”, (30 augustus 2019): 3, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/kamervragen/detail?id=2019Z15438&did=2019D33515>.

112 Minister Bijleveld-Schouten, “Kamerbrief met reactie over een Europese krijgsmacht van en voor Europeanen”, (29 mei 2019): 1, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/05/29/kamerbrief-met-reactie-over-een-europese-krijgsmacht-van-en-voor-europeanen>.

113 Minister Bijleveld-Schouten, “Kamerbrief met verslag Raad Buitenlands Zaken van 14 mei 2019 te Brussel”, (17 mei 2019), <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/05/17/kamerbrief-met-verslag-raad-buitenlandse-zaken-van-14-mei-2019-te-brussel>.

oefeningen, cyber en hybride dreigingen.¹¹⁴ Bovendien is het van belang dat er gekeken wordt naar de prioriteiten van het *Capability Development Plan* (CDP) om te achterhalen welke *capabilities* de EU nodig heeft op de lange termijn en dienen deze *capabilities* geconcretiseerd te worden. Met deze twee eisen in het achterhoofd en gezien het succesvolle resultaat van het *Military Mobility* project met Nederland als voortrekker liggen er nog kansen op het gebied van maritiem, ruimtevaart en militaire systemen. Inzet op deze projecten zal een bijdrage leveren aan de nationale veiligheid van Nederland.

Maritiem

Nederland kent een sterke marinebouw en werkt veel samen met de Belgische marine. Daarnaast streeft de Nederlandse Defensie naar internationale samenwerking bij het vervangen van de vloot.¹¹⁵ Deze samenwerking kunnen zij vinden in het *European Patrol Corvette* (EPC), dat de ontwikkeling van een nieuw type militair schip als doel heeft.¹¹⁶ Dit schip dient verschillende systemen te faciliteren, zodat het op een flexibele manier voor verschillende doeleinden kan worden ingezet. De flexibele inzetbaarheid van dit type schip sluit aan bij de doelstelling van de EU voor snel inzetbare eenheden.¹¹⁷ Ook sluit dit project aan bij het streven van Nederland om een grootmacht op zee te worden met multifunctionele gevechtsschepen.¹¹⁸ De combinatie van de sterke Nederlandse marinebouw en de ervaring van Nederland met het simplificeren en het standaardiseren van grensoverschrijdend militair transport binnen het *PESCO Military Mobility* project, zorgt ervoor dat Nederland een significante rol kan spelen binnen dit project. Deelname aan dit project komt de wens voor Europese militaire harmonisatie tegemoet en vergroot de nationale veiligheid op zee. Bovendien kan het Nederlandse bedrijfsleven van dit project profiteren.

Ruimtevaart

Ondanks de sterke Nederlandse ruimtevaartindustrie en de geuite zorgen over een mogelijke achterstand maakt Nederland nog geen deel uit van ruimtevaartprojecten binnen PESCO. Het is echter verstandig dat Nederland zich hierbij aansluit. Nederland zou actief moeten deelnemen in het project *EU Radio Navigation Solution* (EURAS), wat gericht is op het ontwikkelen van een Europees militaire '*positioning, navigation and timing*' capaciteit.¹¹⁹ Het project promoot toekomstige samenwerking, waarbij gebruik kan worden gemaakt van het reeds bestaande Galileo project. Ook moet Nederland deelnemen aan het *European Military Space Surveillance Awareness*

114 Minister Bijleveld-Schouten, "Kamerbrief PESCO en coherentie EU-initiatieven", (12 november 2019), https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-21501-28-193.html#related_documentsAnchor.

115 Ministerie van Defensie, "Defensienota", (26 maart 2018): 14, <https://www.defensie.nl/downloads/beleidsnota-s/2018/03/26/defensienota-2018>.

116 PESCO EU, "European Patrol Corvette (EPC)", (november 2019) <https://pesco.europa.eu/project/european-patrol-corvette-epc/>, geraadpleegd op 6 maart 2020.

117 Ministerie van Defensie, "Defensienota", (26 maart 2018): 11, <https://www.defensie.nl/downloads/beleidsnota-s/2018/03/26/defensienota-2018>.

118 European Defence Agency: "Naval manoeuvrability" in: *2018 CDP Revision: The EU Capability Development Priorities*, (2018): 13-14, <https://eda.europa.eu/docs/default-source/eda-publications/eda-brochure-cdp>.

119 PESCO EU, "EU Radio Navigation Solution (EURAS)", (november 2019), <https://pesco.europa.eu/project/eu-radio-navigation-solution-euras/>, geraadpleegd op 6 maart 2020.

Network (EU-SSA-N). Dit project streeft ernaar om een geschikt mechanisme voor natuurlijke en menselijke bedreigingen te ontwikkelen. Daarnaast beoogt het een autonoom en soeverein EU militair *Space Surveillance Awareness*-vermogen te ontwikkelen dat interoperabel, geïntegreerd en geharmoniseerd is met het bestaande Europese *Space Surveillance* framework. Dit raamwerk heeft als doel om ruimteapparatuur van EU-lidstaten te beschermen.¹²⁰ Beide projecten sluiten ook aan bij de “op ruimte gebaseerde informatie- en communicatiediensten” prioriteit van de CDP.¹²¹ Door deelname aan deze projecten kan Nederland zijn achterstand op de militaire ruimtevaart inhalen en bijdragen aan een sterker Europa in de militaire ruimte.

Systemen

Een van de grootste cyberdreigingen voor Nederland is digitale verstoring van de vitale infrastructuur en digitale spionage bij overheden en bedrijven. “Cyberaanvallen worden niet door landsgrenzen beperkt, daarom is een collectieve aanpak van belang” aldus minister Bijleveld.¹²² Zodoende is Nederland voorstander van een coherente samenwerking op het gebied van cyber. Het is daarom van belang dat Nederland de samenwerking op het gebied van cyber voortbouwt door de informatie- en communicatiesystemen te optimaliseren om toenemende cyberdreigingen te voorkomen. Deze informatie- en communicatiediensten vereisen betrouwbare, veilige systemen en een geharmoniseerde infrastructuur.¹²³

Op dit moment hebben landen hun eigen systemen die zorgen voor werkende data-, telecommunicatie- en computernetwerken tijdens missies en oefeningen.¹²⁴ Het *Strategic Command and Control System for CSDP Missions and Operations* heeft tot doel om het Strategisch commando- en controlesysteem voor EU-missies en -operaties te verbeteren en coördineren.¹²⁵ Derhalve zou Nederland actief moeten deelnemen aan dit project. Daarnaast is Nederland ook niet actief in de *Electronic Warfare Capability and Interoperability Programme for Future Joint Intelligence, Surveillance and Reconnaissance Cooperation*. Dit project zorgt voor interoperabiliteit op het gebied van elektronische oorlogvoering.¹²⁶ Het gaat om samenwerking op het gebied van gezamenlijke inlichtingen, surveillance en verkenning. In december 2018 hebben Nederland en Duitsland een intentieverklaring getekend waarin zij aangeven dat zij samen hun *Electronic Support Measures* (ESM) capaciteiten willen verbeteren. Met ESM-

120 PESCO EU, “European Military Space Surveillance Awareness Network (Eu-Ssa-N)”, (november 2019) <https://pesco.europa.eu/project/european-military-space-surveillance-awareness-network-eu-ssa-n/>, geraadpleegd op 6 maart 2020.

121 European Defence Agency, “2018 CDP Revision: The EU Capability Development Priorities”, (28 juni 2018): 9, <https://eda.europa.eu/docs/default-source/eda-publications/eda-brochure-cdp>, geraadpleegd op 6 maart 2020.

122 Ministerie van Defensie, “Snel inzetbaar team moet antwoord zijn op cyberdreiging”, (4 maart 2020), <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2020/03/04/snel-inzetbare-teams-moeten-antwoord-zijn-op-cyberdreiging>, geraadpleegd op 10 maart 2020.

123 European Union Institute for Security Studies, “Keeping Momentum for European Defence”, (13 juni 2018), <https://www.iss.europa.eu/content/keeping-momentum-european-defence>, geraadpleegd op 11 maart 2020.

124 Koninklijke Landmacht, “Command & Control Ondersteuningscommando”, <https://www.defensie.nl/organisatie/landmacht/eenheden/occl/command-control-ondersteuningscommando>, geraadpleegd op 11 maart 2020.

125 Europese Raad en Raad van de Europese Unie, “Strategic Command and Control (C2) System for CSDP Missions and Operation”, (12 november 2019), <https://www.consilium.europa.eu/media/41333/pesco-projects-12-nov-2019.pdf>.

126 Europese Raad en Raad van de Europese Unie, “Electronic Warfare Capability and Interoperability Programme for Future Joint Intelligence, Surveillance and Reconnaissance (JISR) Cooperation”, (12 november 2019), <https://www.consilium.europa.eu/media/41333/pesco-projects-12-nov-2019.pdf>.

apparatuur is het mogelijk om vijandelijke radiosignalen op te sporen en te onderscheppen. Duitsland heeft ervoor gekozen om deze samenwerking naar Europees niveau te tillen. Nederland heeft dit niet gedaan, maar zou wel moeten deelnemen aan dit project om samenwerking op het gebied van elektronische oorlogsvoering te harmoniseren. Tot slot, beide projecten sluiten aan bij de prioriteit van het CDP om samenwerking en synergieën op het gebied van cyberdefensie en cyberbeveiliging te realiseren. Bovendien draagt het project bij aan de snelle en veilige uitwisseling van gegevens en communicatie.¹²⁷ Daarom dragen beide projecten bij aan de ontwikkeling van betrouwbare, veilige informatie- en communicatiediensten, waarmee de nationale veiligheid van Nederland vergroot wordt.

The Conference on the Future of Europe

De twee jaar durende Conference on the Future of Europe die in 2020 van start zal gaan is een uitgelezen mogelijkheid om de voorgaande projecten te promoten.¹²⁸ Nederland zou zich hierbij moeten inzetten voor een militaire ‘basiscapaciteit’ op Europees niveau. Deze capaciteiten zouden dan onafhankelijk van de NAVO worden ontwikkeld in het kader van een strategisch autonoom Europa ter garantie van de Europese veiligheid.

Threats

De NAVO als hoeksteen

De NAVO is vooralsnog de hoeksteen van internationale militaire samenwerking.¹²⁹ In acht moet worden gehouden dat bij Europese militaire samenwerking de kennis op EU-niveau grotendeels wordt ondersteund door de NAVO. Europese samenwerkingsverbanden mogen de NAVO niet te veel voor de voeten lopen. Voorgaande PESCO projecten zijn daarom getoetst aan de *EU Capability Development Priorities* (CDP) van het Europees Defensieagentschap (EDA).¹³⁰ Het langetermijndoel van de CDP is om een strategisch autonoom Europa te creëren, in overeenstemming met het doel van het EUGS.¹³¹ Dit houdt in dat er wordt geïnventariseerd welke capaciteiten er op strategisch vlak nodig zijn, waarbij voorkomen moet worden dat reeds bestaande NAVO capaciteiten worden gedupliceerd. De CDP heeft namelijk als doel om complementair aan de NAVO te zijn en bestaande NAVO capaciteiten niet te dupliceren. Op deze manier wordt de efficiëntie van de projecten gegarandeerd. Deze zienswijze komt

127 European Defence Agency, “Information Superiority” in *2018 CDP Revision: The EU Capability Development Priorities*, (28 juni 2018), <https://eda.europa.eu/docs/default-source/eda-publications/eda-brochure-cdp>.

128 Europese Commissie, “Shaping the Conference on the Future of Europe”, (22 januari 2020), https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_89, geraadpleegd op 6 april 2020.

129 Minister Bijleveld-Schouten, “Kamerbrief met reactie over een Europese krijgsmacht van en voor Europeanen”, (29 mei 2019): 4, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/05/29/kamerbrief-met-reactie-over-een-europese-krijgsmacht-van-en-voor-europeanen>.

130 European Defence Agency, “2018 CDP Revision: The EU Capability Development Priorities”, (28 juni 2018), <https://www.eda.europa.eu/docs/default-source/eda-publications/eda-brochure-cdp>.

131 European Union External Action, “A global Strategy for the European Union’s Foreign and Security Policy”, (juni 2016): 4, http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf.

grotendeels overeen met die van Nederland.¹³² Het risico op overlappende projecten met de NAVO is dus een mogelijke bedreiging.

Een Europese minimum basiscapaciteit

Het voorgaande betekent niet dat er niet op vergaand niveau kan worden samengewerkt in het kader van een strategisch autonoom Europa. Strategisch autonoom betekent namelijk niet dat Europa volledig autonoom hoeft te zijn van de NAVO. Dit betekent slechts dat de EU binnen of samen met de NAVO handelt wanneer dat mogelijk is en zelfstandig handelt wanneer dat moet. In andere woorden: complementair waar het kan, duplicatie waar het moet. Dit impliceert dat bepaalde kerntaken wellicht gedupliceerd zouden worden, maar alleen wanneer dit strikt noodzakelijk wordt geacht. Hierbij moet Nederland zich ook blijven inzetten om weer gebruik te kunnen maken van de 'Berlijn plus'-regeling die het mogelijk maakt dat de NAVO *command and control* capaciteiten door de EU kunnen worden gebruikt wanneer dat nodig is.¹³³ Voor minder kritieke militaire basiscapaciteiten volstaat dan de NAVO. Op deze manier kunnen de beschikbare middelen zo efficiënt mogelijk worden ingezet om een strategisch autonoom Europa te garanderen.

132 Minister Bijleveld-Schouten, "Kamerbrief met reactie over een Europese krijgsmacht van en voor Europeanen", (29 mei 2019): 2, 4, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/05/29/kamerbrief-met-reactie-over-een-europese-krijgsmacht-van-en-voor-europeanen>.

133 Ibidem, 7.

CONCLUSIE

Dit beleidsvoorstel heeft de ontwikkelingen besproken die geopolitieke heroriëntaties en technologische veranderingen met zich meebrengen door een bestudering van de infrastructurele investeringen, energievoorzieningszekerheid, grondstoffenzekerheid en militaire samenwerking, en heeft hier verschillende oplossingen voor aangedragen. Nederland kan zijn duurzame economische groei en nationale veiligheidsbelangen het beste waarborgen door een wilskrachtige positie in een *strategische, solidaire* en *sterke* Europese Unie aan te nemen. De huidige geopolitieke context is dynamischer dan ooit en vraagt om een verenigde en krachtige aanpak. Want een sterk Europa betekent een sterk Nederland. Maar niet alleen binnen de Europese Unie moeten de relaties worden versterkt, ook bilaterale samenwerkingsverbanden met derde staten moeten op een strategische manier worden aangegaan. Alleen zo zal de EU, en daarmee Nederland, overwinnen.

De groeiende invloed van derde staten aan de buitengrenzen van de Europese Unie kunnen de eenheid van de EU in gevaar brengen. Nederland en de EU zullen met name de invloed van China, door middel van initiatieven zoals het BRI en 17+1, kritisch moeten blijven benaderen. Daarnaast bestaat er op dit moment een ongelijk speelveld, omdat bedrijven uit derde staten regelmatig staatssteun ontvangen, waardoor zij een oneerlijke concurrentiepositie bemachtigen ten opzichte van Europese bedrijven. Daaropvolgend moet er gekeken worden naar hoe samenwerking met derde staten, met inachtnaam van Europese waarden, de EU in economisch aspect vooruit kan helpen. De EU-Asia Connectivity strategie is daarin een stap in de goede richting. Bovendien moet Europa via een nieuw opgerichte EU-marketing departement zijn rol en idealen in de regio doelbewuster onder de aandacht brengen. Ten slotte zal een Europese investeringstoets de kans op een gelijk speelveld vergroten. Daarmee draagt een actievere Europese houding bij aan het versterken van de Nederlandse en Europese politieke en economische visie.

De duurzame economische groei en de nationale veiligheid van Nederland zijn onlosmakelijk verbonden met een toekomstbestendige, continue toelevering van energie en grondstoffen. De mondiale energietransitie naar een circulaire economie vormt aanzienlijke uitdagingen, maar kan worden omgevormd naar een kans om de Nederlandse concurrentiepositie te versterken. Er moet ingezet worden op technologische kennisontwikkeling en -behoud in Europa, een duurzame en betrouwbare energievoorziening en de beschikbaarheid van de grondstoffen die hiervoor nodig zijn. Tevens is het van belang om de economie te verduurzamen, omdat op deze manier onze fossiele brandstoffen afhankelijkheid van derde staten kan worden verminderd. Daarnaast kan digitalisering een significante rol spelen in de toepassing van efficiënt energiegebruik, echter komen er tegelijkertijd ook dreigingen uit voort. Het huidige *data governance*-beleid van de Rijksoverheid biedt niet voldoende handvatten voor de energietransitie

en moet daarom worden herzien ten behoeve van onze duurzame economische groei. Nederland is voor zijn levering van grondstoffen grotendeels afhankelijk van derde staten. Deze grondstoffen zijn cruciaal voor onze welvaart en broodnodig in de energietransitie. Tegelijkertijd kunnen geopolitieke spanningen en grondstof nationalisme de continue toelevering bedreigen, met alle gevolgen van dien. Zo nemen handelspartners in toenemende mate protectionistische maatregelen en ontstaan er asymmetrische afhankelijkheden van Nederland en de EU op het gebied van technologie en grondstoffen. Toch hebben Nederlandse bedrijven een sterke positie op de markt en staan zij regelmatig bovenaan de waardeketens, waardoor zij in staat zijn om transparantie in de toeleveringsketen door te voeren. De Nederlandse overheid moet een faciliterende en coördinerende rol innemen om zo een continue toelevering te garanderen, waardoor de energietransitie en duurzame economische groei worden veiliggesteld.

Het is in het belang van de nationale veiligheid om in een tijd van geopolitieke onzekerheid in te zetten op verdere militaire cohesie van Europa. Daarom moet Nederland met het oog op een efficiëntere, intensievere samenwerking en interoperabiliteit inzetten op het verhogen van PESCO participatie. Hiermee kan er een Europese militaire basiscapaciteit worden gecreëerd. Voor Nederland liggen er specifiek kansen op het gebied van maritieme samenwerking, ruimtevaart en harmonisatie van militaire systemen. Er moet derhalve meer worden ingezet op militaire coherentie met de EU, maar de NAVO blijft de belangrijkste speler. Complementair waar het kan, duplicatie waar het moet.

Een *strategisch, solidair en sterk* Europa zal Nederland verzekeren van een goede veiligheids- en concurrentiepositie en zal dienen als het fundament van een wilskrachtig Nederland.

LITERATUURLIJST

- Andrea Brinza, *How China blew it's chance in Eastern Europe*, Foreign Policy (versie 11 april 2019) <https://foreignpolicy.com/2019/04/11/how-china-blew-its-chance-in-eastern-europe/> (geraadpleegd op 12 maart 2020)
- Ausrine Armonaite, *The Energy Security Challenge in Central and Eastern Europe* <https://www.nato-pa.int/document/2018-energy-security-armonaite-report-175-esctd-18-e-rev-1-fin> (geraadpleegd op 17 april 2020)
- Bankwatch Network, *Chinese-financed coal projects in Europe - A real and immediate threat to the EU's decarbonisation efforts* (versie 10 december 2019) https://bankwatch.org/wp-content/uploads/2019/12/China-Balkans-briefing_Dec-2019.pdf (geraadpleegd op 23 april 2020)
- Ben McWilliams en Georg Zachmann, *A European Carbon Border Tax: Much Pain, Little Gain*, *Bruegel Policy Contribution* <https://www.bruegel.org/2020/03/a-european-carbon-border-tax-much-pain-little-gain/>
- BNR, *Nederland moet zich actiever mengen in de ruimterace*, (versie 26 juli 2019) <https://www.bnr.nl/nieuws/wetenschap/10385129/nederland-moet-zich-actiever-mengen-in-de-ruimterace> (geraadpleegd op 6 maart 2020)
- Braz Baracuhy, 2012. Running into a Brick Wall: The WTO Doha Round, Governance Gap and Geopolitical Risks, *Global Policy* 3 (1): 108-110
- Bundesregierung Deutschland, *Rohstoffstrategie Der Bundesregierung: Sicherung einer nachhaltigen Rohstoffversorgung Deutschlands mit nichtenergetischen mineralischen Rohstoffen* (Berlin: BMWi: 2019), https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Downloads/P-R/rohstoffstrategie-der-bundesregierung.pdf?__blob=publicationFile&v=6
- Business Insider, *Voor het eerst netto importeur: Nederland betaalt ruim €2 miljard meer aan aardgas dan het verdient met export* (versie 12 maart 2019) <https://www.businessinsider.nl/nederland-netto-importeur-aardgas/> (geraadpleegd op 15 maart 2020)
- Centraal Bureau voor Statistiek, *In- en Uitvoerwaard van Gas* (versie 12 maart 2019) <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2019/11/in-en-uitvoerwaarde-van-aardgas> (geraadpleegd op 17 april 2020)
- Centraal Bureau voor Statistiek, *Internationaliseringsmonitor Duitsland 2020-1* (versie 26 maart 2020) <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2020/13/internationaliseringsmonitor-2020-eerste-kwartaal> (geraadpleegd op 17 april 2020)
- Centraal Bureau voor Statistiek, *The Netherlands' participation in global value chains*, *Dutch Trade in Facts and Figures: Export, investment and employment* (2019) <https://longreads.cbs.nl/dutch-trade-in-facts-and-figures-2019/the-netherlands-participation-in-global-value-chains/> (geraadpleegd op 21 april 2020)

- Colin Flint en Cuiping Zhu (2018), Flint, C., & Zhu, C. (2018). *The geopolitics of connectivity, cooperation, and hegemonic competition: The Belt and Road Initiative*. Geoforum: 1-7.
- Christopher Hill, Reuben Yik-Pern Wong, eds., *National and European foreign policies: towards Europeanization*. Abingdon: Routledge, 2011
- Danielle La Porta Arrobas et al., *The Growing Role of Minerals and Metals for a Low Carbon Future*. Washington D.C.: World Bank Group, 2017
- Dragan Pavličević, 'China Threat' and 'China Opportunity': Politics of Dreams and Fears in China-Central and Eastern European Relations, *Journal of Contemporary China* 27, no. 113 (2018): 688–702
- Dutch Sustainable Growth Coalition, *Transitioning towards a circular economy*, (versie 21 februari 2018) https://www.dsgc.nl/nl/werk/projects/received/2018-02-21/11-41-44_heineken_transitioning-towards-a-circular-economy (geraadpleegd op 25 april 2020)
- Energie Nederland, *Digitalisering zet betrouwbaarheid stroomvoorziening onder druk*, *Energie Nederland* (versie 16 maart 2018) <https://www.energie-nederland.nl/betrouwbaarheid-stroomvoorziening-onder-druk-digitalisering/> (geraadpleegd op 22 maart 2020)
- EUR-Lex, "Regulation (EU) 2017/821 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2017 laying down supply chain due diligence obligations for Union importers of tin, tantalum and tungsten, their ores, and gold originating from conflict-affected and high-risk areas", *Official Journal of the European Union* 130, no. 1 (2017): 1-20
- Europa Nu, *Beleid uitbreiding Europese Unie* https://www.europa-nu.nl/id/vg9pktppo1xz/beleid_uitbreiding_europese_unie?noframes=1 (geraadpleegd op 7 april 2020)
- European Defence Agency, 2018 *CDP Revision: The EU Capability Development Priorities* (versie 28 juni 2018) <https://www.eda.europa.eu/docs/default-source/eda-publications/eda-brochure-cdp>
- European Defence Agency, "Information Superiority" in 2018 *CDP Revision: The EU Capability Development Priorities* (versie 28 juni 2018), <https://eda.europa.eu/docs/default-source/eda-publications/eda-brochure-cdp>
- European Parliament Think Tank, *Energy as a tool of foreign policy of authoritarian states, in particular Russia* [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EXPO_STU\(2018\)603868](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EXPO_STU(2018)603868) (geraadpleegd op 17 april 2020)
- European Union Institute for Security Studies, *Keeping Momentum for European Defence* (versie 13 juni 2018), <https://www.iss.europa.eu/content/keeping-momentum-european-defence> (geraadpleegd op 11 maart 2020)
- Europese Commissie, *A European Green Deal* (versie 16 maart 2020), https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en (geraadpleegd op 20 maart 2020)

- Europese Commissie, *Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the 2017 list of Critical Raw Materials for the EU* (2017) <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:52017DC0490>
- Europese Commissie, *Shaping the Conference on the Future of Europe* (versie 22 januari 2020) https://ec.europa.eu/info/publications/commissions-contribution-shaping-conference-future-europe_en (geraadpleegd op 6 april 2020)
- Europese Commissie Eurostat, *European Neighbourhood Policy - East- Statistics on trade flows with the EU* (versie 2019) https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/European_Neighbourhood_Policy_-_East_-_statistics_on_trade_flows_with_the_EU#Importance_of_the_EU_as_a_trading_partner_for_the_ENP-East_countries (geraadpleegd op 12 maart 2020)
- Europese Dienst voor Extern Optreden, *A global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy* (versie juni 2016) http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf
- Europese Dienst voor Extern Optreden, *EU Energy Diplomacy* (versie 3 mei 2016) https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/406/eu-energy-diplomacy_tk (geraadpleegd op 16 april 2020)
- Europese Raad, *Verklaring van Sofia naar aanleiding van de top EU-Westelijke Balkan* (versie 17 mei 2018) <https://www.consilium.europa.eu/nl/press/press-releases/2018/05/17/sofia-declaration-of-the-eu-western-balkans-summit/>
- Europese Raad en Raad van de Europese Unie, *Electronic Warfare Capability and Interoperability Programme for Future Joint Intelligence, Surveillance and Reconnaissance (JISR) Cooperation* (versie 12 november 2019) <https://www.consilium.europa.eu/media/41333/pesco-projects-12-nov-2019.pdf>
- Europese Raad en Raad van de Europese Unie, *Strategic Command and Control (C2) System for CSDP Missions and Operation* (versie 12 november 2019) <https://www.consilium.europa.eu/media/41333/pesco-projects-12-nov-2019.pdf>
- Equal Times, *China's bridge to Europe drives a wedge between Croatia and Bosnia* (versie 20 maart 2019) <https://www.equaltimes.org/china-s-bridge-to-europe-drives-a?lang=en#.XpWAIpgzZnl> (geraadpleegd op 20 februari 2020)
- Fabienne Bossuyt en Irina Bolgova, *Connecting Eurasia: Is Cooperation Between Russia, China, and the EU in Central Asia Possible?* in *Regional Integration and Future Cooperation Initiatives in the Eurasian Economic Union* (Pennsylvania, IGI Global: 2020)
- Financial Times, *Montenegro fears China-backed highway will put it on the road to ruin* (versie 10 april 2019) <https://www.ft.com/content/d3d56d20-5a8d-11e9-9dde-7aedca0a081a> (geraadpleegd op 14 maart 2020)
- Florian Bieber en Nikolaos Tzifakis, *Policy Brief: The Western Balkans as a Geopolitical Chessboard? Myths, Realities and Policy Options* (Belgrado: BiEPAG, 2019)

- Internationaal Energieagentschap, *Energy Policies of IEA Countries: The Netherlands 2014 Review – Analysis* (versie april 2014) <https://www.iea.org/reports/energy-policies-of-iea-countries-the-netherlands-2014-review> (geraadpleegd op 18 maart 2020)
- Internationaal Energieagentschap, *India - Countries & Regions* <https://www.iea.org/countries/india> (geraadpleegd op 28 april 2020)
- Internationaal Energieagentschap, *Digitalisation and Energy* (versie november 2017) <https://www.iea.org/reports/digitalisation-and-energy> (geraadpleegd op 21 maart 2020)
- Internationaal Energie Agentschap, *The Netherlands - Countries & Regions* <https://www.iea.org/countries/the-netherlands> (geraadpleegd op 1 maart 2020)
- Judith Kelley, “New wine in old wineskins: Promoting political reforms through the new European Neighbourhood Policy, “ *JCMS: Journal of Common Market Studies* 44, no. 1 (2006): 25. 5
- Julian Wettengel, “Power-to-Gas: Fix for All Problems or Simply Too Expensive?“, *Clean Energy Wire - Journalism for the Energy Transition*, 15 februari 2019, <https://www.cleanenergywire.org/factsheets/power-gas-fix-all-problems-or-simply-too-expensive> , (geraadpleegd op 23 maart 2020)
- European Policy Centre, *The glass is half full: The EEAS through Dutch eyes*, (versie maart 2013) https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20130314_research_vschaik.pdf
- Luca Franza, Bone of contention or instrument of peace? The role of gas in the EU’s relation with suppliers, *Clingendael Spectator* 72, no 2, (2018) <https://spectator.clingendael.org/pub/2018/2/the-role-of-gas/> (geraadpleegd op 21 maart 2020)
- Maaïke Okano-Heijmans, *How to strengthen Europe’s agenda on digital connectivity* (11 juli 2019) https://www.clingendael.org/sites/default/files/2019-07/Policy_Brief_Strengthen_Europe_Agenda_on_Digital_Connectivity.pdf
- Marc Santora en Barbara Surk or China, *For China, a bridge over the Adriatic is a road into Europe* (versie 11 oktober 2018) <https://www.nytimes.com/2018/10/11/world/europe/china-croatia-bridge-adriatic-sea.html> (geraadpleegd op 26 maart 2020)
- Mario Esteban and Ugo Armanini, *The EU-Japan Connectivity partnership; a sustainable initiative awaiting materialization* (versie 4 februari 2020) http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_en/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/ari12-2020-esteban-armanini-eu-japan-connectivity-partnership-sustainable-initiative-awaiting-materialisation (geraadpleegd op 12 maart 2020)
- Mario Esteban et al., *Europe in the face of US-China rivalry* (Madrid: European Think-tank Network on China, 2020)
- Mikhail Nikolaevich Dudin et al, Study of Innovative Technologies in the Energy Industry: Non-traditional and renewable Energy Sources, *Entrepreneurship and sustainability issues* 6 no. 4 (2019): 310-315

- Minister Bijleveld-Schouten, *Antwoord op vragen van het lid Bosman over de inzet van Defensie in het ruimtevaartdomein*, (versie 30 augustus 2019) <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/kamervragen/detail?id=2019Z15438&did=2019D3351>
- Minister Bijleveld-Schouten, *Kamerbrief met reactie over een Europese krijgsmacht van en voor Europeanen*, (versie 29 mei 2019) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/05/29/kamerbrief-met-reactie-over-een-europese-krijgsmacht-van-en-voor-europeanen>
- Minister Bijleveld-Schouten, *Kamerbrief met verslag Raad Buitenlands Zaken van 14 mei 2019 te Brussel*, (versie 17 mei 2019) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/05/17/kamerbrief-met-verslag-raad-buitenlandse-zaken-van-14-mei-2019-te-brussel>
- Minister Bijleveld-Schouten, *Kamerbrief PESCO en coherentie EU-initiatieven*, (versie 12 november 2019) https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-21501-28-193.html#related_documentsAnchor
- Minister Blok, *Kamerbrief over Nederlands Voorzitterschap van de Benelux Unie in 2020*, (versie 30 januari 2020) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/01/30/kamerbrief-inzake-nederlands-voorzitterschap-van-de-benelux-unie-in-2020>
- Minister Blok, *Kamerbrief Uitbreiding en versterking postennet* (versie 8 oktober 2018) <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/kamerstukken/2018/10/08/kamerbrief-uitbreiding-en-versterking-postennet/kamerbrief-uitbreiding-en-versterking-postennet.pdf>
- Minister Wiebes, *Kamerbrief over Groeistrategie Voor Nederland Op De Lange Termijn* (versie 13 december 2019) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/12/13/kamerbrief-over-groeistrategie-voor-nederland-op-de-lange-termijn>
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, *Duurzame Energie* <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie>, geraadpleegd op 19 februari 2020
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, *Klimaatakkoord* (versie 21 augustus 2019) <https://www.klimaatakkoord.nl/documenten/publicaties/2019/06/28/klimaatakkoord>
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, *Missies voor het topsectoren- en innovatiebeleid* (versie 26 April 2019) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2019/04/26/missies>
- Ministerie van Defensie, *Defensie Industrie Strategie* (versie 15 november 2018) <https://www.defensie.nl/downloads/beleidsnota-s/2018/11/15/defensie-industrie-strategie>
- Ministerie van Defensie, *Defensienota* (versie 26 maart 2018) <https://www.defensie.nl/downloads/beleidsnota-s/2018/03/26/defensienota-2018>
- Ministerie van Defensie, *“Eerste stap gezet in Europese Militaire Mobiliteit”* (versie 15 mei 2019) <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2019/05/15/eerste-stap-gezet-in-europese-militaire-mobiliteit> (geraadpleegd op 6 maart 2020)

- Ministerie van Defensie, *Snel inzetbaar team moet antwoord zijn op cyberdreiging* (versie 4 maart 2020) <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2020/03/04/snel-inzetbare-teams-moeten-antwoord-zijn-op-cyberdreiging> (geraadpleegd op 10 maart 2020)
- Ministerie voor Infrastructuur en Waterstaat, Ministerie van Economische Zaken, Nederland *Circulair in 2050: Rijksbreed programma Circulaire Economie* (versie 2016) <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2016/09/14/bijlage-1-nederland-circulair-in-2050/bijlage-1-nederland-circulair-in-2050.pdf>
- NAVO, *Funding Nato* (versie 23 maart 2020) https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_67655.htm (geraadpleegd op 30 maart 2020)
- NOS, *Internationaal Energie Agentschap, Grotere Vraag Naar Energie, Overheden Bepalen Lot Van De Wereld* (versie 18 november 2018) <https://nos.nl/artikel/2259040-iea-grotere-vraag-naar-energie-overheden-bepalen-lot-van-de-wereld> (geraadpleegd op 23 maart 2020)
- PESCO EU, *European Military Space Surveillance Awareness Network (Eu-Ssa-N)* (versie november 2019) <https://pesco.europa.eu/project/european-military-space-surveillance-awareness-network-eu-ssa-n/> (geraadpleegd op 6 maart 2020)
- PESCO EU, *European Patrol Corvette (EPC)* (versie november 2019) <https://pesco.europa.eu/project/european-patrol-corvette-epc/> (geraadpleegd op 6 maart 2020)
- PESCO EU, *EU Radio Navigation Solution (EURAS)* (versie november 2019), <https://pesco.europa.eu/project/eu-radio-navigation-solution-uras/> (geraadpleegd op 6 maart 2020)
- PwC, *Minerals and metal Scarcity in Manufacturing: the Ticking Timebom*, (2011) https://www.pwc.com/ua/en/industry/metal_mining/assets/impact_of_minerals_metals_scarcity_on_business.pdf
- Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, *Stroomvoorziening onder digitale spanning* (2018) https://www.rli.nl/sites/default/files/stroomvoorziening_onder_digitale_spanning_rli_advies.pdf
- Rathenau Instituut, *Grip op data cruciaal voor energietransitie* (versie 25 november 2019) <https://www.rathenau.nl/nl/digitale-samenleving/grip-op-data-cruciaal-voor-energietransitie>, (geraadpleegd op 21 maart 2020)
- Răzvan Voinescu en Cristian Moisoiu, Belt and Road Initiative and Possible Implications for Central and Eastern Europe Countries, *Global Economic Observer* 7, no. 1 (2019): 197-201.
- Reuters, *Greece blocks EU statement on China human rights at U.N.*, (versie 18 juni 2017) <https://www.reuters.com/article/us-eu-un-rights/greece-blocks-eu-statement-on-china-human-rights-at-u-n-idUSKBN1990FP> (geraadpleegd op 26 maart 2020)
- RTLZ, *Olieprijs daalt naar laagste punt sinds 2002; tanken al vanaf 1,35*, (versie 30 maart 2020) <https://www.rtlz.nl/beurs/artikel/5075401/olieprijs-daalt-laagste-punt-sinds-2002-brent-tanken-benzine> (geraadpleegd op 31 maart 2020)

- Staatssecretaris Visser, *D-brief project Vervanging Mijnenbestrijdingscapaciteit* (versie 15 maart 2019) https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2019Z05274&did=2019D10974
- TenneT, *Systeemintegratie Belangrijk Om Klimaatdoelen Te Halen* (versie 19 februari 2015) <https://www.tennet.eu/nl/nieuws/nieuws/systeemintegratie-belangrijk-om-klimaatdoelen-te-halen/> (geraadpleegd op 6 april 2020)
- The Diplomat, *Assessing the EU-China-US triangle*, (versie november 2019) <https://thediplomat.com/2019/11/assessing-the-eu-china-us-triangle/> (geraadpleegd op 11 maart 2020)
- The Hague Centre for Strategic Studies, *Effective Dutch Climate Measures Require an International Approach* (versie 20 juni 2018), <https://www.hcss.nl/report/effective-dutch-climate-measures-require-international-approach>
- The Hague Centre for Strategic Studies, *Energy R&D Made in Germany: Strategic Lessons for the Netherlands* (versie maart 2019) <https://hcss.nl/report/energy-rd-made-germany-strategic-lessons-netherlands>
- The Hague Centre for Strategic Studies, *Policy Paper: Energy Transition and Demand for Raw Materials* (versie 9 april 2017) https://hcss.nl/sites/default/files/files/reports/Policy%20Paper%20Raw%20Materials%2004_09_2017.pdf
- The Hague Centre for Strategic Studies, *The Geopolitics of Mineral Resources for Renewable Energy Technologies* (versie augustus 2013) https://hcss.nl/sites/default/files/files/reports/The_Geopolitics_of_Mineral_Resources_for_Renewable_Energy_Technologies.pdf
- The Sunday Times, *China threat to halt US antibiotics supply* (versie 11 maart 2019) <https://www.thetimes.co.uk/article/china-threat-to-halt-us-antibiotics-supply-36tm2v2xp>
- Tobias Bunde et al., *Munich Security Conference: The Great Puzzle: Who will pick up the pieces?* (2019) <https://securityconference.org/en/publications/munich-security-report-2019> (geraadpleegd op 5 maart 2020)
- Topsector Energie, *Digitalisering in Het Energielandschap: Hoe digitalisering onze energievoorziening transformeert, en welke kansen vandaag voor het grijpen liggen* (versie juni 2017) https://www.topsectorenergie.nl/sites/default/files/uploads/Algemeen/Rapport%20-%20Digitalisering%20in%20het%20energielandschap%20webversie_0.pdf (geraadpleegd op 24 april 2020)
- Topsector Energie, *De Topsector Energie zet in op de onderstaande thema's* <https://www.topsectorenergie.nl/> (geraadpleegd op 4 april 2020)
- TNO, *Materialen in de Nederlandse economie. Een kwetsbaarheidsanalyse* (december 2015) <https://repository.tudelft.nl/view/tno/uuid:4e88e2fb-d7fa-403d-a135-d42201c0de8a>
- TNO, *Nederland Positioneren Als Nieuwe Waterstof-Hub in Europa* (versie 4 juli 2019) <https://www.tno.nl/nl/tno-insights/artikelen/nederland-positioneren-als-waterstof-hub-noordwest-europa/> (geraadpleegd op 15 april 2020)

- Trouw, *De Navo verkeert in een serieuze leiderschapscrisis* (versie 29 november 2019) <https://www.trouw.nl/opinie/de-navo-verkeert-in-een-serieuze-leider-schapscrisis~b5ee4069/> (geraadpleegd op 30 maart 2020)
- Trouw, *Wat kan de Rotterdamse haven tegen de dreiging uit China?* (versie 11 december 2019) <https://www.trouw.nl/economie/wat-kan-de-rotterdamse-haven-tegen-de-dreiging-uit-china~bdf24886/> (geraadpleegd op 26 april 2020)
- TSCNET Services, *TenneT and Gasunie Present 'Infrastructure Outlook 2050* (versie 15 februari 2019) <https://www.tscnet.eu/tennet-and-gasunie-present-infrastructure-outlook-2050/> (geraadpleegd op 20 april 2020)
- U.S. Geological Survey, *Mineral Commodity Summaries 2020* (2020) <https://pubs.usgs.gov/periodicals/mcs2020/mcs2020.pdf>
- Verisk Maplecroft Analytics, *Resource Nationalism Rises in 30 Countries: DRC joint highest risk with Venezuela* (versie 21 maart 2019) <https://www.maplecroft.com/insights/analysis/resource-nationalism-rises-30-countries/>
- World Trade Organization et al., *Global Value Chain Development Report 2019* (2019) <http://documents.worldbank.org/curated/en/384161555079173489/pdf/Global-Value-Chain-Development-Report-2019-Technological-Innovation-Supply-Chain-Trade-and-Workers-in-a-Globalized-World.pdf>

